

Стефан Здравинац

Описмењавање *Логосом*:
Приручници и уџбеници за основно
образовање у Карловачкој
митрополији пре терезијанске
реформе школства

(Alphabetisierung durch *Logos*:
Hand- und Lehrbücher für die Grundschulen des
Erzbistums Karlowitz vor der Theresianischen
Schulreform)

Opera Slavica Coloniensia
Herausgegeben von Daniel Bunčić und Jörg Schulte

Band 28

Köln 2023

Opera Slavica Coloniensia

Slavisches Institut
Universität zu Köln
Weyertal 137
50931 Köln

ISSN: 2748-6060

Die vorliegende Arbeit wurde von Dr. Dragana Grbić betreut und 2023 von der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln und von der Philologischen Fakultät der Universität Belgrad als Masterarbeit angenommen.

Die Arbeit wurde mit dem **Leonid-Čertkov-Preis** für kreative und innovative Arbeiten zum europäischen Osten ausgezeichnet (<https://slavistik.phil-fak.uni-koeln.de/studium/auszeichnungen>).

In unveränderter Form online veröffentlicht im Dezember 2023 auf dem Kölner UniversitätsPublikationsServer (KUPS) der Universitäts- und Stadtbibliothek Köln (<https://kups.ub.uni-koeln.de/>)

© Stefan Zdravinac 2023

Das Werk, einschließlich seiner Teile, ist urheberrechtlich geschützt. Jede Verwertung ist ohne Zustimmung des Autors unzulässig. Dies gilt insbesondere für die elektronische oder sonstige Vervielfältigung, Übersetzung, Verbreitung und öffentliche Zugänglichmachung.

САЖЕТАК

Рад се бави приручницима и уџбеницима за основно образовање у Карловачкој митрополији пре терезијанске реформе школства. Обрађују се три, односно четири дела: *Началноје ученије челоџеком, хотјашичим уџитсја књиг божественаго писанија* из 1761. и 1772. године, *Первоје ученије хотјашичим уџитсја книг писмени славенским, називаемоје Буквар* Захарије Орфелина и *Ортодоксос омологија* митрополита Павла Ненадовића. Након уводног дела, говори се о азбукама, приручницима невеликог обима који садрже материјал за усвајање вештина читања и писања, а затим о букварним катихизисима, уџбеницима у којима су представљене основне хришћанске истине. Посебна пажња посвећена је трагању за предлошцима на основу којих су ова дела прештампана.

Кључне речи: азбуке, букварни катихизиси, *Началноје ученије челоџеком, Первоје ученије* Захарије Орфелина, *Ортодоксос омологија*.

ABSTRACT

Die vorliegende Arbeit befasst sich mit Hand- und Lehrbüchern für die Grundschulen des Erzbistums Karlowitz vor der Theresianischen Schulreform. Es werden drei bzw. vier Bücher verarbeitet: *Načalnoe učenie čelovekom, chotjaščym učitisja knig božestvennago pisanija* aus den Jahren 1761 und 1772, *Pervoe učenie chotjaščym učitisja knig pismeni slavenskimi, nazivaemoe Bukvar* von Zacharia Orphelin und *Orthodoxos omologia* von Metropolit Pavle Nenadović. Nach dem Einführungsteil sprechen wir über ABC-Bücher, Handbücher mit kleinem Umfang, die Material zum Erwerb von Lese- und Schreibfähigkeiten enthalten, und dann über Fibelkatechismen, Lehrbücher, in denen grundlegende christliche Wahrheiten dargestellt werden. Ein besonderes Augenmerk liegt dabei auf der Suche nach Vorlagen für diese Werke.

Schlüsselwörter: ABC-Bücher, Fibelkatechismen, *Načalnoe učenie čelovekom, Pervoe učenie* von Zacharia Orphelin, *Orthodoxos omologia*.

САДРЖАЈ

0. Увод.....	1
1. Историјске околности.....	8
2. Просветитељства српског XVIII века	13
3. Азбуке и букварни катихизиси међу приручницима и уџбеницима за описмењавање код Срба пре терезијанске реформе школства.....	21
4. Азбуке	30
4.1. Начално оученије њеловѣкомъ, хотѣщымъ оучитиса книгъ бжтвеннаго писанїа из 1761. и 1772. године.....	31
5. Букварни катихизиси.....	42
5.1 Жанр (букварног) катихизиса у оквирима поетике епохе просветитељства	43
5.2. Одељак ѿ Богопознанїи у делу Первое оученије хотѣщымъ оучитиса книгъ писмены Славѣнскимн, называемое Букваръ Захарије Орфелина.....	50
5.3. ѿрѣдоѿс ѿмологїа митрополита Павла Ненадовића	58
6. Закључак	98
7. Извори и литература.....	102
8. Прилози.....	115

0. Увод

0.1. УВОДНА РЕЧ. Када су се Срби на челу са патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, стрепећи од турске одмазде, упутили ка пределима јужне Угарске, нису ни слутили да ће, бежећи од физичког истребљења, доспети у земље где се борбе за уништење народа воде на другој равни — духовној. Неспремни за такве нападе, у новој домовини ће увидети значај образовања у напорима да остваре своје националне интересе.

На просторима између Истока и Запада¹ у XVIII веку образовање је имало нарочито важну улогу. У околностима у којима се конфесионалност изједначавала са националном припадношћу, непознавање чак и оних најтананијих разлика у формулацијама и дефиницијама основних хришћанских догми могло је довести до проверавања и раскида са традицијом православног хришћанства, те, у крајњој линији, губљења идентитета.

Бринући, пре свега, за спасење душа поверене им пастве, а потом, у одсуству световних власти, и за очување њеног интегритета у политичком смислу, српски духовни вођи су у тешком XVIII веку морали водити рачуна о описмењавању и образовању народа и старати се да школе и уџбеници буду доступни свима.

Основна средства коришћена у сврхе овладавања вештинама читања и писања били су буквари, катихизиси и богослужбене књиге. У овом раду пажњу ћемо посветити првим уџбеницима букварског типа код Срба и трагању за узорима на основу којих су ти уџбеници настајали.

0.2. ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА. О првим букварима за Србе писано је више пута. Темеље изучавању првих српских буквара поставили су Стојан Новаковић², Стеван Поповић³ и Димитрије Руварац⁴. Руварац се у својим истраживањима највише бавио ликом

¹ Више о концепту Балкана као мосту између Истока и Запада у: Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, New York, 2009, 16; Петар Пијановић, *Српска култура у XVIII и XIX веку*, Нови Сад, 2020, 60.

² Стојан Новаковић, „Стари српско-словенски буквар, с неколиким белешкама за историју буквара у опште“, *Гласник српског ученог друштва*, XXXIV, 1872, 53–87; „Буквари за Србе од 1727 и 1734. Прилог за расправу питања: где су се почеле штампати књиге новије српске књижевности“, *Гласник српског ученог друштва*, XLVI, 1878, 230–242.

³ Стеван Поповић, „Букварска методика у Срба“, *Гласник српског ученог друштва*, XXXVIII, 1873, 1–80.

⁴ Димитрије Руварац, „О првом штампаном словенском буквару за српску децу“, *Годишњица Николе Чуића*, 1893, 13, 269–290.

и делом творца најзначајнијег српског катихизиса XVIII века Јована Рајића.⁵ Поред тога, Руварац је проучавао и развој жанра катихизиса на простору Карловачке митрополије у XVIII веку.⁶ Осим Руварца, развој катихетске литературе истраживао је и Вељко Миросављевић.⁷

Након њих, на самом почетку XX века, Танасије Костић пише *Нашу букварску библиографију*.⁸ О првим српски уџбеницима на неколико места у својим *Српским школама* пише Радослав Грујић.⁹ Пишући о војвођанским школама у периоду од 1740. до 1780. године, пажњу онодобним уџбеницима посветио је Димитрије Кириловић.¹⁰ Кириловић се посебно бавио и значајем буквара Теофана Прокоповича код Срба.¹¹ Средином XX века о школама и просвети у Србији у периоду од 1700. до 1850. године пише Живојин Ђорђевић.¹² Букварима и букварском наставом код Срба бавио се Срећко Ћунковић.¹³ Седамдесетих година XX века Историјски музеј је објавио *Историју школа и образовања код Срба*, која прати развој српске писмености од њених почетака у средњовековној држави до школских прилика у XVIII веку.¹⁴ Александар Младеновић у раду „Примање и измене рускословенског језика“ говори о *Славјанској школи* и њеној организацији.¹⁵

⁵ Димитрије Руварац, *Архимандрит Јован Рајић*, Сремски Карловци, 1901.

⁶ Димитрије Руварац, „Архимандрита Јована Рајића ‘Историја катихизма’“, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије*, Сремски Карловци, 1912; „Катихизиси за православне Србе у XVIII. веку“, *Хришћански весник*, 1890, књига 4, 230–240; „Катихизис синодални – Рајићев – за клерикалне школе од 1774“, *Српски Сион*, XIV, 1904, 99–102, 129–134, 166–170, 196–201, 225–229, 257–261, 289–293, 321–325 и 353–357; „На ком језику и кад је штампан први пут Рајићев Мали катихизис?“, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије*, Сремски Карловци, 1911; „Мњење архимандрита Никанора Грујића о синодалном Рајићевом катихизису“, *Српски Сион*, XI, 1905.

⁷ Вељко Миросављевић, „Српске вероучевне књиге у Аустро-Угарској у времену од 1690.—1902. год.“, *Богословски гласник*, 1903, књига 4, 170–192.

⁸ Танасије Костић, *Наша букварска библиографија*, Сремски Карловци, 1903.

⁹ Радослав Грујић, *Српске школе (од 1718–1739 г.) : Прилог културној историји српскога народа*, Београд, 1908.

¹⁰ Димитрије Кириловић, *Српске основне школе у Војводини у 18 веку (1740–1780)*, Сремски Карловци, 1929, 43–70.

¹¹ Димитрије Кириловић, „Буквар Теофана Прокоповича код Срба“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 1955/3, 13–23.

¹² Живојин Ђорђевић, *Школе и просвета у Србији 1700–1850*, Београд, 1950.

¹³ Срећко Ћунковић, *Буквари и букварска настава код Срба*, Београд, 1963.

¹⁴ Едиб Хасанагић (ур.), *Историја школа и образовања код Срба*, Београд, 1974.

¹⁵ Александар Младеновић, „Примање и измене рускословенског језика“, *Славеносрпски језик : студије и чланци*, Београд, 1989, 9–16.

О Славјанској школи у Сремским Карловцима писао је и Предраг Пипер, означивши годину њеног оснивања као почетак организоване наставе руског језика код Срба.¹⁶ Значајан допринос истраживању српске букваристике представља рад Лазара Чурчића „Буквари, Началнаја ученија, из 1761. и 1772. године“, у коме се први пут описују два ретка примерка дела *Началное оуѣненіе челоуѣкомъ, хоташымъ оуѣнитиса кнѣгъ бѣжтвеннаго писанїа*, похрањена у Универзитетској библиотеци у Гетингену.¹⁷ Неколико година касније, Педагошки музеј у Београду ће издати зборник радова *Буквари и букварска настава код Срба*, у ком ће, поред осталих, радове објавити и Душица Грбић¹⁸, Боривој Чалић¹⁹ и Бранкица Чигоја²⁰. Веома користан увид у словенске азбуке и букваре XVI века дао је Лазар Чурчић.²¹ У оквиру истог пројекта биће састављена и *Библиографија српских буквара (1597–2008)* Борјанке Трајковић.²²

Драгомир Сандо се бавио првим букварима и катихизисима у Карловачкој митрополији осамнаестог века.²³ О месту Орфелиновог буквара у српској културној историји писала је Марина Јањић.²⁴ Букварима предвуковског периода, као и њиховим сличностима и разликама са Вуковим *Првим српским букваром* из 1827. године, бавила се Рајна Драгићевић²⁵, док Милош Окука пише о букварима из Вуковог периода²⁶.

¹⁶ Предраг Пипер, „Двеста осамдесет година руског језика у српским школама“, *Славистика*, 10, 2006, 17–24.

¹⁷ Лазар Чурчић, „Буквари, Началнаја ученија, из 1761. и 1772. године“, *Исходи и стазе српских књига 18. века*, Нови Сад, 2006, 62–76.

¹⁸ Душица Грбић, „Буквари за Србе у XVIII веку“, у: *Буквари и букварска настава код Срба* (ур. Бранислава Јордановић), Београд, 2010, 43–53.

¹⁹ Боривој Чалић, „Буквар велики Захарије Орфелина као просветитељска идеја образовања“, у: *Буквари и букварска настава код Срба* (ур. Бранислава Јордановић), Београд, 2010, 55–74.

²⁰ Бранкица Чигоја, „Кратак преглед првих српских буквара“, у: *Буквари и букварска настава код Срба* (ур. Бранислава Јордановић), Београд, 2010, 103–134.

²¹ Лазар Чурчић, „Словенски глагољички и ћирилички буквари 16. века“, у: *Буквари и букварска настава код Срба* (ур. Б. Јордановић), Београд, 2010, 27–42.

²² Борјанка Трајковић, *Библиографија српских буквара (1597–2008)*, Београд, 2010.

²³ Драгомир Сандо, „Први буквари и катихизиси Карловачке митрополије у XVIII веку“, у: *Три века карловачке митрополије 1713–2013* (ур. Д. Микавица и Д. Његован), Сремски Карловци – Нови Сад, 2014, 455–463.

²⁴ Марина Јањић, „Первоје учение Захарије Орфелина и његово место у српској културној историји“, *Јужнословенски филолог*, LXXXIII (св. 3–4), 2016, 159–175.

²⁵ Рајна Драгићевић, „Први српски буквари до Првог српског буквара“, *Књижевност и језик*, LXIV/1–2, Београд, 2017, 67–76.

²⁶ Милош Окука, *На путевима стандардизације српског језика и усвајања Вуковог језика и правописа*, Нови Сад, 2020, 314–326.

Синтезу ранијих истраживања и основну литературу за проучавање наших катихизиса XVIII века са теолошког аспекта данас представљају радови Владимира Вукашиновића. У многобројним публикацијама са овом тематиком, он се бави делима Захарије Орфелина²⁷, Јована Рајића²⁸, Дионисија Новаковића²⁹, Кирила Живковића³⁰ и других.

0.3. СТРУКТУРА РАДА. Пре свега, рад је насловљен *Описмењавање Логосом*; свесни сложености појма *логос* у историји људске мисли, истичемо да пре свега мислимо на оно значење појма којим се упућује на Бога Логоса.³¹ Намера приликом одабира оваквог наслова била је указивање на карактер (основног) образовања у периоду који нас занима.

У раду ћемо најпре дати историјски контекст и описати прилике у којима су се Срби након Велике сеобе нашли. Укратко ће бити дефинисан простор Карловачке митрополије истакнут у наслову. Приликом описивања историјских околности, настојали смо да се задржимо на оним чињеницама које су, према нашем мишљењу, за потребе овог рада релевантне и које адекватно илуструју положај српског народа у осамнаестовековној јужној Угарској. Посебна пажња ће бити посвећена верској политици Хабзбуршке монархије према досељеницима, јер су покушаји унијаћења и покатоличавања српског народа³² били један од најважнијих подстрек за организацију школства код Срба.

Затим ће бити речи о феноменима религијског и народног просветитељства. Појмове ћемо укратко представити, а након тога ћемо покушати да сагледамо просветну делатност митрополита Павла Ненадовића, аутора *Ортодоксос омологије*, у контексту поменутих

²⁷ Владимир Вукашиновић, *Теолошки бакрорези Захарије Орфелина*, Панчево, 2006.

²⁸ [Јован Рајић], *Мали катихизис* (приредио Владимир Вукашиновић), Краљево, 2009.

²⁹ Владимир Вукашиновић, *Српска теологија XVIII века — Ad Fontem*, Интерклима графика, Београд–Врњци, 2019.

³⁰ Владимир Вукашиновић, „Катихизис Кирила Живковића Крка Рс № 47“, *Црквене студије*, Ниш, 2010, 153–176.

³¹ Дмитрий В. Смирнов, „Логос“, *Православная энциклопедия*, т. 41, Москва, 2016, 339–389.

³² У првом писму Петру Великом, као разлоге који су га натерали да тражи помоћ у виду књига и учитеља, митрополит Мојсије Петровић између осталог наводи: „Много нам сметају римски учитељи који говоре и обмањују добродушне и неуке речју о нашој православној вери и о нашем исповедању да би их навели да пристану уз њихово учење и да постану деца римске цркве.“ (Наведено према: Александар Милановић, *Кратка историја српског књижевног језика*, Београд, 2010, 78.)

врста просветитељстава. Тиме желимо представити дух времена у периоду када су дела којим се у главном делу рада намеравамо бавити, штампана.

У поглављу „Азбуке и букварни катихизиси међу приручницима и уџбеницима за описмењавање код Срба пре терезијанске реформе школства“ ћемо представити школске прилике код Срба на подручју Хабзбуршке монархије након Велике сеобе, као и приручнике и уџбенике који су на том поднебљу коришћени за потребе описмењавања. У оквиру тога, посебна пажња ће бити посвећена азбукама и букварним катихизисима као појмовима којима ћемо посветити централни део рада. Будући да је историјат српског школства у XVIII веку на датим просторима детаљно обрађен,³³ угрубо ћемо описати школски систем у поменутом периоду, као и кључне моменте у његовом историјском развоју, до терезијанске реформе школства као граничног момента у наслову нашег рада.

Поглавља „Азбуке“ и „Букварни катихизиси“ чине централни део рада. У поглављу „Азбуке“ пажња је посвећена уџбеницима *Началное оубѣнитіе љеловѣкомъ, хотѣщымъ оубѣнитисѧ кнѣгъ бѣжтвеннаго писанїѧ* из 1761. и 1772. године. Захваљујући поменутом Чурчићевом прилогу, у српску букваристику су ова дела уведена, док је детаљан библиографски опис са илустрацијама дала Душица Грбић у раду „Буквари за Србе у XVIII веку“. Снимке оба издања поклонио је Народној библиотеци Србије Рајнхард Лауер, професор славистике на Универзитету у Гетингену.³⁴

Поглавље „Азбуке“ ће покушати да унеколико расветли проблем „малог буквара“. Према речима Боривоја Чалића: „[...] ‘Abbecedario piccolo’ — мали буквар, са својим вероватним, виšekратним поновљеним издањима, још увек је библиографски проблем чије је целовито објашњење прилично далеко од коначног решења“.³⁵ У поглављу се прате

³³ Радослав Грујић, *Српске школе (од 1718–1739 г.)*, Београд, 1908; Димитрије Кириловић, *Српске основне школе у Војводини у 18 веку (1740–1780)*, Сремски Карловци, 1929; Живојин Ђорђевић, *Школе и просвета у Србији 1700–1850*, Београд, 1950; Никола Гавриловић, *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у периоду позне просвећености: (1790–1848)*, Београд, 1999; Ненад Нинковић и Горан Васин, „Српско школство у Хабзбуршкој монархији од Велике сеобе до реформи Марије Терезије (1690–1774)“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад, 2021, 477–492.

³⁴ Л. Чурчић, „Буквари, *Началнаја ученија*, из 1761. и 1772. године“, 62.

³⁵ Боривој Чалић, „Буквар велики Захарије Орфелина као просветитељска идеја образовања“, у: *Буквари и букварска настава код Срба* (ур. Бранислава Јордановић), Београд, 2010, 58.

историјска сведочанства о употреби *малог буквара* код Срба и нуде могући предлошци на основу којих је штампан.

Део „Букварни катихизиси“ најпре говори о положају литературе катихетског карактера у XVIII столећу с обзиром на програмски текст епохе просветитељства *Одговор на питање: Шта је просвећеност* Имануела Канта. У поглављу „Жанр (букварног) катихизиса у оквирима поетике епохе просветитељства“ биће представљене старије и новије интерпретације места катихизиса у периоду просветитељства.

Затим се рад бави делом Захарије Орфелина *Первое оутѣнїе хотѣщимъ оутѣтиса книгъ писмены Славѣнскии, называѣмое Букваръ*, штампаном у Венецији 1767. и у Бечу 1792. године. Први део поглавља представља податке о издањима Орфелиновог буквара и његовој употреби код Срба. У другом делу се трага за предлошцима шестог одељка буквара — *О Богопознанији*. Служећи се информацијама које је оставио сам аутор, као и савременим истраживањима Прокоповичевих катихетски дела, понуђено је конкретно издање које је послужило као предлог за поменути Орфелинов одељак.

Друго поглавље је посвећено делу *Ὁρθόδοξος ὁμολογία* митрополита Павла Ненадовића. У њему се испитују савремене претпоставке о узорима овог дела. Позивањем на ранија сведочанства и текстолошким упоређивањем катихизиса, дајемо своја запажања. У другом делу поглавља смо покушали да опишемо језик *Ортодоксос омологије*, те смо методом контрастивне анализе текста³⁶ аргументовали нашу претпоставку о њеним узорима.

Током истраживања смо, на лични захтев, од Универзитетске библиотеке у Гетингену добили снимке оба издања дела *Началное оутѣнїе челоѡккомъ, хотѣщимъ оутѣтиса книгъ бжтвеннаго писанїа*; будући да, колико је нама познато, до сада нису објављени снимци издања у целости, у „Прилозима“ доносимо снимке издања овог дела из 1761. и 1772. године.

0.4. ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА. Истраживањем наведених дела покушаћемо одговорити на следеће задатке. Најпре, испитивањем два издања *Началног ученија челоѡјеком* настојаћемо да изложимо досадашња сазнања и, онолико колико је то нама могуће,

³⁶ Мирјана Бошков и Предраг Пипер, „Оглед контрастивне анализе текста у проучавању језика српске књижевности у XVIII—XIX веку“, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXIV/1, Нови Сад, 1981, 55–74.

уклонимо неизвесности о њима. Уз то, заузећемо се да представимо довољан број аргумената у прилог томе да поменута дела треба посматрати као посебан тип букварских приручника. Мишљења смо да *Началноје ученије челоѵеком* припада типу приручника за који се у руској науци усталио назив *азбуке*.³⁷ Тиме ће се, сматрамо, бар донекле одговорити на горенаведени проблем *малог буквара*.

Истраживање предложака Орфелиновог буквара спроведено у поглављу *Букварни катихизиси* има за циљ да на темељу рецентнијих студија отклони неодређености по питању узора на основу којих је Орфелин саставио свој буквар *Первоје ученије*. Будући да је у литератури указано на то да је питање који је од Прокоповичевих катихизиса коришћен приликом писања *Первог ученија* још увек отворено,³⁸ у овом поглављу ћемо покушати да на то питање одговоримо.

Одељак посвећен делу митрополита Павла Ненадовића настоји да испита основаност тврдњи по којима директне обрасце за састављање *Ортодоксос омологије* треба тражити међу делима Петра Канизја, језуитског теолога и писца катихизиса.³⁹ Према нашем мишљењу, претпоставке о директним западним узорима и предлошцима катихетских дела писаних за српски народ у околностима неповољним по њихово верско и политичко јединство, дијаметрално су супротне настојањима првојерараха Карловачке митрополије да своје вернике отргну из раља уније.

Коначно, циљеви у којима се сви побројани задаци истраживања сустичу и који их све обједињују јесу продубљивање знања о развоју осамнаестовековног школског система и месту буквара у њему⁴⁰, као и поновно указивање на значај руских школских уџбеника у тек основаним српским осамнаестовековним школама, подигнутим на раскршћу *између Истока и Запада*.

³⁷ Джамилia Рамазанова и Юлия Шустова, *Кирилические буквари из собрания Научно-исследовательского отдела редких книг Российской государственной библиотеки: описание изданий и экземпляров*, Москва, 2018, 15.

³⁸ Б. Чалић, „Буквар велики Захарије Орфелина као просветитељска идеја образовања“, 69.

³⁹ В. Вукашиновић, *Српска теологија XVIII века — Ad Fontem*, 20; 95–96.

⁴⁰ Александар Милановић, „Досадашњи резултати и задаци у истраживањима славеносрпске ћирилице“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 50/1 (2021), 10.

1. Историјске околности

Доспевши у ратовима опустошене области јужне Угарске, Срби су се затекли у тешком положају.⁴¹ Како световног владара нису имали, његову улогу на себе преузели су духовни вођи, стварајући тако једну врсту српске локалне теократије. У одсуству мирске власти, црква је поистовећена са државом. На тај начин се све оно што је српско идентификовало са Српском православном црквом и, последично, све оно што би отпало од цркве, више није било део српског народа. У таквим условима, положај Српске православне цркве био је кључан за очување народног идентитета.

Након Велике сеобе, духовни живот Срба који су се нашли на територији Хабзбуршке монархије промењен је из корена и стављен пред два велика искушења: са једне стране, требало је поново успоставити црквену организацију, а са друге, морало се одолевати унијатској пропаганди која је бивала све јача и јача.⁴²

У новој земљи сва су права српског народа висила о једном документу. Након позива да дођу у његово царство, Леополд I је 21. августа 1690. године Србима издао *Привилегије*, којима је, чинило се, српски народ стављен под царску заштиту, опасности отклоњене, а црква добила потпуну аутономију.⁴³ Међутим, упркос царској привилегији, у пракси су права загарантована овим документом ретко остваривана. Народни прваци су због тога често тражили потврђивање посебног статуса и, у зависности од ратних околности и потреба, њима су ти захтеви за регулисање положаја у оквиру новог царства признавани или одбијани. Привилегије Леополда I издате Србима представљају основу друштвеног уређења и правног положаја српског народа на тлу Монархије. О чврстини те основе,

⁴¹ Више о историји Срба у XVIII веку у: *Историја српског народа IV. Срби у XVIII веку*, Београд, 1986; Дејан Микавица и др., *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, Нови Сад, 2016; Johann Heinrich Schwicker, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Budapest, 1880; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I: од покрштавања Срба до краја XVIII века*, Београд, 2002; Милорад Павић, *Рађање нове српске књижевности*, Београд 1983; Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности: приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд, 2006; Дејан Медаковић, *Барок код Срба*, Загреб, 1988; Динко Давидов, *Српске привилегије царског дома хабзбуршког*, Нови Сад, 1994; Мита Костић, (пр. Властимир Ђокић) *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку*, Загреб, 2010; Петар Пијановић, *Српска култура у XVIII и XIX веку*, Нови Сад, 2020.

⁴² Д. Микавица и др., *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, 282.

⁴³ Д. Давидов *Српске привилегије царског дома хабзбуршког*, 20–21.

међутим, прави утисак се стиче тек „када се изближе сагледају могућности српског народа да оствари своја права“.⁴⁴

Најљући противник царских Привилегија био је саветник Леополда I кардинал Колонић. Илустрацију напада који су долазили са кардиналове стране представљају његове речи:

*Стога ваља настојати, али без велике галаме и вређања, да се тај илирски или рашки народ помало сједини са римском црквом. Наиме, ако се те привилегије већ не могу изменити или скратити, то нека се бар од речи до речи потврде али таквим тамним изразима и двосмисленим речима изложе које би се у разна времена, могле сад овако, а сад онако разумети и тумачити, уз то ваљало би све то само привремено и са извесним клаузулама потврдити, како би касније, у згодно време, ти шизматици, као и остали акаатолици са црквом католичком, и против воље њихове, лакше се спојити могли.*⁴⁵

Најважнија институција Срба у Хабзбуршкој монархији постаће Карловачка митрополија.⁴⁶ Митрополија се састојала од седам епархија: Темишварско-јенопољске и Вршачке у Банату, Сегединске у Бачкој, Мохачко-сигетске у Барањи, Горњокарловачко-зринопољске у Хрватској и Великовардарско-јегарске у средњој Угарској. На сабору у манастиру Крушедолу (1708) одлучено је да седиште митрополије буде управо манастир Крушедол, а назив митрополије Крушедолска. На трону митрополије ће се накратко налазити Исаија Ђаковић, да би га затим наследио Софроније Подгоричанин. Пет година након сабора у Крушедолу ново седиште постају Сремски Карловци и тиме се устаљује назив Карловачка митрополија.⁴⁷

Значајан тренутак у историји Карловачке митрополије јесте уједињење Београдске и Карловачке митрополије. Београдски митрополит Мојсије Петровић је 1722. године изабран за помоћника оболелог карловачког митрополита Вићентија Поповића, са правом

⁴⁴ *Ibid.*, 32.

⁴⁵ Цитирано према: Д. Давидов, *Српске привилегије царског дома хабзбуршког*, 7.

⁴⁶ Више о историји Карловачке митрополије у: Горан Весин и Ненад Нинковић, *Историја Карловачке митрополије*, Нови Сад, 2022.

⁴⁷ Предраг Пузовић, „Карловачка митрополија“, *Теолошки погледи*, XXX (1–4), 1997, 185–186.

наследства.⁴⁸ Након упокојења митрополита Поповића две митрополије ће се ујединити и постати узданица очувања српског идентитета. Поред тога, њеном значају ће допринети и чињеница да су сви православни народи у Монархији били под њеном јурисдикцијом.⁴⁹

Борба локалног римокатоличког становништва и православних досељеника наставиће се кроз читав осамнаести век. У предасима између ратова, када им помоћ Срба као живог бедема хришћанства није била потребна, владари су такође помагали унију.⁵⁰ Тако је цар Карло VI решио да се у новозадобијене крајеве јужно од Саве и Дунава пошаљу мисионари уније и да им војне власти морају у свему бити од помоћи.⁵¹

Јаком унијатском притиску народ је био изложен у време митрополита Мојсија Петровића. Српски првојерарх је схватио да се борба за очување идентитета преместила на духовну раван и увидео значај образовања у таквој борби. Стога митрополит Мојсије Петровић тражи од Петра Великог помоћ у књигама и учитељима који би могли образовати поколења кадра да одоле софистицираним нападима унијатске пропаганде. Резултат тих настојања биће отварање *Славјанске школе* руског учитеља Максима Суворова 1726. године.⁵²

Последица напада на слободе српског народа било је масовно исељење Срба у Русију.⁵³ Верска нетрпељивост према некатолицима у Хабзбуршкој монархији кулминирала је за време владавине Марије Терезије.⁵⁴ Откако јој је крај Шлеских ратова дао више

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ Г. Весин и Н. Нинковић, *Историја Карловачке митрополије*, 7.

⁵⁰ Према речима немачко-мађарског историчара и политичара Ј. Х. Швикера: „[...] Hier bildete die *Lieblignsidee des Hofes, die kirchliche Union* [курзив наш], die Hauptursache aller Vexationen, denen die Griechisch-Nichtunirten ausgesetzt waren. Das Misstrauen der Serben gegen die Regierung und die übrige Bevölkerung des Landes hatten ebenfalls in der steten Besorgnis vor einer gewaltsamen Unirung ihren wesentlichsten Grund.“ (Johann Heinrich Schwicker, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Budapest, 1880, 151)

⁵¹ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I: од покрштавања Срба до краја XVIII века*, 284.

⁵² Александар Младеновић, *Славеносрпски језик*, Нови Сад, 1989, 14; Александар Милановић, *Кратка историја српског књижевног језика*, Београд, 2010, 79.

⁵³ Више о овоме у: Мита Костић, *Нова Србија и Славеносрбија*, Нови Сад, 2001.

⁵⁴ Мита Костић, „Акатоличка књижевност код Срба крајем XVIII века“, (прир. Властимир Ђокић) *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку*, Загреб, 2010, 250.

простора за бављење питањима унутрашње политике, Марија Терезија је водила активну политику моноконфесионализације.⁵⁵

Моноконфесионализам је доживљаван као ослонац ране модерне државе. Посебно у држави коју одликује висок степен разноликости народа и језика, као што је то била Хабзбуршка монархија, конфесионална хомогеност је морала бити веома привлачна за монарха. Наметањем римокатоличке вере, царица је покушала да униформише своје поданике и тиме оснажи своју државу.⁵⁶

Марија Терезија је препознала значај катихизиса и искористила способност овог жанра да допре до великог броја становништва, образујући свест, пре свега, младих поколења у правцу који је одговарао државним интересима. Она је током седамдесетих година XVIII века жестоко интервенисала у области која је раније ретко бивала предметом бављења државног апарата, већ најчешће област која је била под јурисдикцијом локалне епископске управе.⁵⁷ Желећи да уведе јединствени *Аустријски катихизис* за све римокатолике на просторима монархије, Марија Терезија ја тражила од Синода у Карловцима званични катихизис за православне народе који би имао исту улогу као *Аустријски катихизис* за римокатолике.⁵⁸ Како Архијерејски синод није могао да задовољи захтеве одговарајућим катихизисом, Илирска дворска депутација је послала Синоду један катихизис на немачком језику.⁵⁹ Након познате историје о Рајићевом препознавању поднесеног катихизиса, те његовог заузимања да тражени катихизис сам сачини, Двор је прихватио *Мали катихизис* као одговарајући.⁶⁰

Иако се чини да је то што је од Синода најпре тражен катихизис, а затим послат примерак са слободом да се текст мења, значило да се у Бечу ипак није желело унијаћење

⁵⁵ Joachim Bürkle, „Mission – Konfession – Reform: Zur österreichischen Katechismuspolitik Maria Theresias“, у: Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte, 39, Rottenburg-Stuttgart, 2020, 155.

⁵⁶ *Ibid.*, 154.

⁵⁷ *Ibid.*, 166.

⁵⁸ Johannes Hofinger, *Geschichte des Katechismus in Österreich von Canisius bis zur Gegenwart*, Innsbruck/Leipzig, 1937, 198.

⁵⁹ Катихизис је свакако био римокатоличке провенијенције. То сазнајемо на основу Рајићевих *Примјечанија*, односно примедаба на текст поднетог катихизиса. Међутим, до данас није поуздано утврђено о ком тачно катихизису се ради.

⁶⁰ Јован Рајић, *Историја катихизма православних Србаља у цесарским државама*, Панчево, 1884, 33–61.

Срба⁶¹, каснији покушаји исповедника Марије Терезије Игнаца Милера да у већ одобрени текст Рајићевог синодалног катихизиса накнадно унесе начелно католичко учење о глави цркве, као и друге римокатоличке догмате, наводе на другачије закључке.⁶²

Било како било, захваљујући Рајићевој учености, напади прелата Милера су осујећени и једна од највећих криза у историји српске цркве у Хабзбуршкој монархији је превазиђена. То, међутим, није значило и крај покушаја унијаћења српског народа, који ће се продужити дубоко у XIX век.⁶³

⁶¹ Исидора Б. Точанац Радовић, *Реформа Српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији за време владавине Марије Терезије и Јосифа II (1740-1790)*, Београд, 2014, 267.

⁶² Мита Костић, „Царски духовници пропагатори уније међу Србима“, (пр. Властимир Ђокић) *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку*, Загреб, 2010, 300.

⁶³ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I: од покрштавања Срба до краја XVIII века*, 285.

2. Просветитељства српског XVIII века

2.1. РЕЛИГИЈСКО ПРОСВЕТИТЕЉСТВО. Доскора су истраживачи готово једногласно говорили о апсолутној супротстављености религије и просветитељства. Просветитељство чак и данас у популарној култури фигурира као суштински секуларан феномен, који представља извор модерне секуларне културе.⁶⁴ Просветитељство се доживљава као епоха која је наглашавала владавину разума и критиковала сваки ауторитет и традицију. Под утицајем Спинозе, просветитељи су тврдили да је материјални свет једино што постоји. Бог и свет су, према њима, идентични, а Свето писмо само књига у којој су природне истине објашњене неуким људима уз помоћ бајки.⁶⁵

Међутим, новије студије доводе у питање овакву дуалистичку поделу. Показује се да се у просветитељству могло наићи на широк спектар позиција: од потпуно секуларних до оних сасвим религиозних. Исто тако, нијансирају се просветитељски ставови, те се говори о „радикалном“ и „умереном“ просветитељству.⁶⁶ У том смислу се у новијој литератури све чешће налази на питања о унитарности просветитељства: „просветитељство или просветитељства?“⁶⁷ Тако историчари причају о раном просветитељству, касном просветитељству, радикалном и умереном просветитељству, контрапросветитељству, високом просветитељству, популарном просветитељству, националном просветитељству, верском просветитељству и о облику монархије познатом као просвећени апсолутизам.⁶⁸

Истраживачи говоре о томе да је заправо само део просветитеља био непријатељски расположен према религији. Већина њих је била заинтересована за тражење средине између вере и разума. Истина, нису сви међу њима били благочестиви; напротив, неретко су

⁶⁴ David Sorkin, *The Religious Enlightenment: Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna*, Princeton University Press, 2008, 1.

⁶⁵ Ulrich Lehner, *The Catholic Enlightenment: The Forgotten History of a Global Movement*, Oxford University Press, 2016, 5.

⁶⁶ Jonathan Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650–1750*, Oxford University Press, 2001, 445–562.

⁶⁷ D. Sorkin, *The Religious Enlightenment: Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna*, 3.

⁶⁸ Elise K. Wirtschafter, *Religion and Enlightenment in Catherinian Russia: The Teachings of Metropolitan Platon*, Cornell University Press, 2012, 9; Владимир Симић, *Портрет српског интелектуалца у доба просветитељства*, Нови Сад, 2022, 27.

критиковали јерархију и били склони веровању у неличног бога — деизму. Али важно је истаћи да велики део њих није делио Спинозине ставове, већ су веровали да нова открића у науци и филозофији могу обновити религију.⁶⁹

Поред тога, према појединим ауторима, просветитељство пркоси свакој систематској или свеобухватној дефиницији. Коментаришући Кантов *Одговор на питање: Шта је просвећеност*, истиче се да Кант не изједначава просвећеност са неком посебном доктрином или скупом учења, већ са изласком из самоскривљене малолетности.⁷⁰

Указује се на то да су претходне интерпретације феномена просветитељства углавном биле засноване на стању ствари у Француској и да се често говорило о једном, монолитном облику просветитељства. Такође се објашњава и то да, као што је немачко просветитељство у суштини протестантски феномен, просветитељства других народа нису била у сукобу са Црквом, већ су се често налазила и у самој Цркви.⁷¹

Једна од најважнијих публикација која се бави овом тематиком јесте *Религијско просветитељство* Давида Соркина. Соркин у свом делу тежи преиспитивању разумевања феномена просветитељства. Он тврди да је, насупрот устаљеним схватањима, просветитељство „било не само компатибилно са религиозним уверењима, већ и погодно за њих. [...] Са појавом просветитељства религија није изгубила ни своје место ни ауторитет у европском друштву и култури. Ако историју модерне културе пратимо од епохе просветитељства, њени темељи су били без сумње религијски.”⁷²

Исто тако, на сличне ставове наилазимо и када је реч о односу православног хришћанства и просветитељства.⁷³ На примеру Евгениоса Вулгариса и положају древних патријаршија у датом периоду се објашњава феномен религијског просветитељства у Грчкој. Истиче се да је однос православља и просветитељства био обележен афинитетом у

⁶⁹ U. Lehner, *The Catholic Enlightenment: The Forgotten History of a Global Movement*, 2.

⁷⁰ Elise K. Wirschafter, *Religion and Enlightenment in Catherinian Russia: The Teachings of Metropolitan Platon*, Cornell University Press, 2012, 11.

⁷¹ Helena Rosenblatt, “The Christian Enlightenment”, in: S. Brown & T. Tackett (Eds.), *The Cambridge History of Christianity*, Cambridge University Press, 2016, 283–301.

⁷² D. Sorkin, *The Religious Enlightenment: Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna*, 3.

⁷³ Paschalis Kitromilides, “The Enlightenment and Religion in Europe”, in: G. Davie & L. Leustean (Eds.), *The Oxford Handbook of Religion and Europe*, Oxford University Press, 2018; Paschalis Kitromilides (Ed.), *Enlightenment and Religion in the Orthodox world*, Oxford: Voltaire Foundation, 2016.

много већој мери него што се то мислило.⁷⁴ Пажљивим читањем осамнаестовековних извора за црквену историју се може увидети како однос Цркве према просветитељству није био сасвим непријатељски. Напротив, она је под појединим патријарсима показивала „изузетну отвореност према просветитељству и његовим представницима“ у грчкој култури.⁷⁵

Тако је, средином XVIII века, под окриљем Цркве покренут пројекат образовања свештенослужитеља у сврхе побољшања њихове административне, пастирске и просветне делатности. Главна улога у осмишљавању програма припала је Вулгарису. Вулгарисов курикулум је, поред класика, укључивао и наставу модерне филозофије — Декарта, Волфа и Лока.⁷⁶ Ово отварање према просветитељству било мотивисано свешћу о потреби образовања верних у доба интензивног примања исламске вероисповести на традиционално православним просторима западног Балкана. Поред тога, потребно је било и припремити будуће свештенике за овакве изазове. Све је то водило спремности да се прихвате нове, просветитељске идеје.⁷⁷

Просветитељско инсистирање на развоју критичке свести дало је вишеструке резултате. Међу њима се реформистичке тежње за друштвеним и политичким променама најлакше препознају као тековине просветитељства. Међутим, један од резултата је и морална димензија критичке свести. Управо моралистички моменат просветитељске мисли омогућава убрајање земаља као што је Русија у шири европски просветитељски контекст.⁷⁸

Током XVIII века просветитељи из Русије који су припадали клиру доприносили су развоју моралног промишљања руског просветитељства. Они су се бавили моралним питањима просветитељства у оквиру православног учења. Теофан Прокопович и Платон Левшин најбољи су примери руских религијски просветитеља.

Говорећи о просветитељству у руском православљу, подвлачи се да се просветитељски позив на морално промишљање лако уклапао са учењем и обредима

⁷⁴ P. Kitromilides, “The Enlightenment and Religion in Europe”, 17.

⁷⁵ *Ibid.*, 10.

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ *Ibid.* О грчком просветитељству је писао и Владимир Симић у књизи *Портрет српског интелектуалца у доба просветитељства* (Нови Сад, 2022, 78–86).

⁷⁸ E. Wirtschafter, *Religion and Enlightenment in Catherinian Russia: The Teachings of Metropolitan Platon*, 11–12.

православног хришћанства. Примећује се да се, имајући у виду библијску симболику, мрак повезује са грехом и смрћу, а крштење са просветљењем.⁷⁹ Православље такође предвиђа стални процес просветљења кроз који верници теже сједињењу са Богом, а богослужбене праксе упућују верне на овај пут.⁸⁰

На тај начин се у руској култури XVIII века створио поприличан број појмова бременитих и хришћанским и просветитељским значењима. Тако је, на пример, светлост задржала значење доброг и благословеног, али је семантика појма проширена новим, секуларним значењима повезаним са науком, историјом и филозофијом. Митрополит Платон Левшин је управо у таквој атмосфери давао хришћанске одговоре на просветитељска питања.⁸¹

У српску науку о осамнаестом столећу појам религијског просветитељства увела је Драгана Грбић. Она представља кључне термине религијског просветитељства тумачећи опус Јована Рајића.⁸² Говорећи о Рајићевој сумњи у искључиво рационално објашњење природних феномена, она објашњава да се такво поимање може сагледати у контексту религијске просвећености.⁸³

Хармонија вере и разума представља један од основних постулата религијске просвећености. Разумско веровање има за циљ борбу против сујеверја, чији је главни задатак био да оснажи истинско веровање — оно веровање којим се постиже права и исправна вера, а коју су религијски просветитељи поистовећивали са *средњим путем*.⁸⁴

Религијски просветитељи су веровали да Божје откровење није могло садржати истине супротне разуму, али је укључивало истине изнад разума. Идеја природне религије

⁷⁹ Исп. Драгана Грбић, „Рецепција средњег века у српској литератури просветитељства“, у: *Византијско наслеђе и српска уметност 1-3*, гл.ур. Љ. Максимовић; књ. 3, *Замишљање прошлости и рецепција средњег века у српској уметности 18. и 19. века*, ур. В. Симић, И. Борозан, Л. Мереник, Београд, 2016, 59-67.

⁸⁰ E. Wirtschafter, *Religion and Enlightenment in Catherinian Russia: The Teachings of Metropolitan Platon*, 22.

⁸¹ *Ibid.*, 24.

⁸² Драгана Грбић, *Алегорије ученог пустинољубитеља*, Београд, 2010, 428–451.

⁸³ *Ibid.*, 431.

⁸⁴ *Ibid.*, 432–433.

(*theologia naturalis*) дефинисана је таквим односом између разума и вере. Религијски просветитељи су третирали природну религију као неопходну али недовољну основу вере.⁸⁵

Опрезност религијског просветитељства према моћи човековог *рација*, централног симбола доба разума, представља још један важан моменат у резонувању религијских просветитеља. Величање разума, према њима, доводи до неморалног скептицизма и безверја. Религијско просветитељство је сматрало да је развој човекових умних принципа и етичких начела без истинске вере непожељан и немогућ.⁸⁶

2.2. НАРОДНО ПРОСВЕТИТЕЉСТВО. Други рукавац просветитељства представљало је народно просветитељство. Народна просветитељства се јавља као последица настојања културне елите епохе просветитељства да просветли не само себе, већ и „обичног човека“. Оно се испрва, већ на почетку XVIII века, читава у покушајима просветитеља да у народу искорене сујеверје и друга квазирелигијска веровања. Касније су такви покушаји за циљеве имали реформе усмерене на општа економска и социјална побољшања. Тежило се томе да обичан човек усвоји скуп корисних знања, пре свега из области агрономије, која би унапредила његов живот али и благостање у држави. Поред тога, неки од циљева су били побољшање хигијенских услова, као и медицине уопште.⁸⁷

Међутим, неслагања око потребе просвећивања народа јавила су се готово истовремено са тежњама за његовим просвећивањем. Такве расправе ће врхунац достићи у тренутку када Берлинска академија наука на предлог Фридриха Другог објављује наградно питање: „Да ли би имало смисла не просвећивати народ, остављати га његовим традиционалним идејама и грешкама или чак — зарад општег добра — обмањивати га и наводити на нове грешке?“⁸⁸ Тако је, на пример, и берлински духовник Јохан Фридрих Целнер тврдио да није неопходно отклонити све народске предрасуде. Штавише, Целнер је

⁸⁵ *Ibid.*, 433.

⁸⁶ *Ibid.*, 449.

⁸⁷ Anne Conrad, „Aufgeklärte Elite und aufzuklärendes Volk?“, in: *Das Volk im Visier der Aufklärung? Studien zur Popularisierung der Aufklärung in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts* (hg. von Anne Conrad, Arno Herzig und Franklin Kopitzsch), Hamburg, 1998, 7.

⁸⁸ *Ibid.*, 8.

био уверења да их је у циљу очувања поретка понекад потребно не само чувати, већ и подстицати.⁸⁹

Премда је било ставова да „просвећени сељак више неће узимати плуг у руке као његов непросвећени отац, нити ће просвећена паорка више у исто време бити собарица и сточарка“⁹⁰, на русоовско питање да ли човека треба образовати да буде човек или грађанин није се увек одговарало у корист потоњег.⁹¹ Чињеница је, међутим, да држава, нарочито у другој половини XVIII века, настоји да створи корисне, послушне, одане и пасивне поданике.⁹² Хабзбуршка монархија у томе није представљала изузетак и на разне начине је тежила васпитавању оваквог становништва и очувању постојећег поретка, те је нова поколења подучавала да се клони свега оног што би водило непослушности. Стога се штампају приручници попут *Придатак к ручној књиги за селскаја училишта. Должности поддаников к њихову Монарху*, у којима се поданицима објашњава како се треба понашати према владару и држави.⁹³

Будући без сопственог државног апарата, српски културни прваци покушавали су да одоле унификацији друштва у Монархији и асимилацији која би уследила прихватањем овакве политичке агенде. У условима интензивне прозелитске делатности, међу српским просветитељима није било места за спекулације о корисности просвећивања обичног човека. Његово непросвећивање значило би, речима митрополита Мојсија Петровића, сагласност са обмањивањем „добродушних и неуких речју о нашој православној вери и о нашем исповедању да би их навели [римски учитељи] да пристану уз њихово учење и постану деца римске цркве“⁹⁴.

⁸⁹ *Ibid.*, 10.

⁹⁰ Volker Wehrmann, „Volksaufklärung“, in: *Das Pädagogische Jahrhundert* (Hrsg. Ulrich Hermann), Weinheim–Basel, 1981, 145.

⁹¹ Sebastian Engelmann, Philipp Reichrath, „Dorfgelehrte — Die soziale Funktion von lokalen Gelehrten in der Volksaufklärung anhand von Johann Georg Schlossers Katechismus der Sittenlehre für das Landvolk“, in: *Gelehrsamkeit(en) im 18. Jahrhundert* (Hg. Thomas Assinger und Daniel Ehrmann), Heidelberg, 2022, 166.

⁹² Jelena Lakuš, „Jozefinistički duh i katekizmi prve polovine 19. stoljeća u Dalmaciji“, *Croatica Christiana Periodica*, 59 (2007), 68.

⁹³ Владимир Симић „О должности поддаников к ихову монарху: политички катихизис из доба просветитељства“, у: *Συμπεριεχτα: зборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду*, 2012, 459–460.

⁹⁴ Наведено према: Александар Милановић, *Кратка историја српског књижевног језика*, Београд, 2010, 78.

Просвећивање народа није, наравно, увек и само имало за циљ одбијање унијатских насртаја на његово верско јединство, већ се у зависности од прилика фокусирао и на друге сфере његовог живота.⁹⁵ Прави пример религијског просветитеља који је непрестано радио на просвећивању народа и унапређивању свих области његовог живљења јесте митрополит Павле Ненадовић.

2.3. ПРОСВЕТИТЕЉСКА ДЕЛАТНОСТ МИТРОПОЛИТА ПАВЛА НЕНАДОВИЋА. Митрополит Ненадовић је у свом пастирском раду често истицао неопходност школовања и објашњавао како је образовање узрок среће и напретка. Као што Захарија Орфелин и Јован Рајић разлоге за пропаст српске средњовековне државе виде у лошем образовању Уроша V, последњег владара из династије Немањића,⁹⁶ тако Ненадовић истиче да је један од разлога стагнације у војној каријери припадника српског народа на подручју Војне границе — необразовање.⁹⁷

Просветитељске идеје, као што је она по којој образовање има моћ да промени човека, те да се њиме може искоренити зло и утврдити добро, могу се наћи у великом броју Ненадовићевих школских посланица.⁹⁸ Он је, пре свега, значајан као велики поклоник образовања, који је подстицао Србе на школовање и приближавао им просветитељске идеје.

Ненадовићева велика заслуга је отварање Покрово-богородичиних школа, чија је намена била школовање богослова и учитеља, а посредно — преко њих — образовање и просвећивање верног народа.⁹⁹ Да би подстакао развој на пољу образовања, обавезао је све будуће свештенике да се школују уколико желе да буду рукоположени. Осим тога, митрополит Павле Ненадовић заслужан је и за оживљавање недељних школа — школа које

⁹⁵ За улогу свештеника у световном образовању народа у немачком просветитељству видети: Götz Warnke, „Pfarrer al weltliche ‘Volkslehrer’ – Motive und praktische Projekte“, in: *Volskaufklärung : Eine praktische Reformbewegung des 18. und 19. Jahrhunderts* (Hg. Holger Böning, Hanno Schmitt, Reinhart Siegert), Bremen, 2007, 73–88; Thomas Kuhn, „Praktische Religion. Der Vernünftige Dorfpfarrer als Volksaufklärer“, *Ibid.*, 89–108; Björn Hambsch, „Theologen als Medien der Aufklärung. Vom Hallischen Pietismus bis zum Ende der Volksaufklärung“, in: *Medien der Aufklärung – Aufklärung der Medien*, (Hg. Liina Lukas u. a.), Oldenbourg, 2022, 243–262.

⁹⁶ Драгана Грбић, *Дело Доситеја Обрадовића у европском књижевно-културном контексту – културно-историјски одјеци немачке просвећености Хале-Лајпцишког интелектуалног круга на јужнословенским просторима*, Београд – Halle (Saale), 2016, 2.

⁹⁷ Ненад Нинковић, *Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића*, рукопис докторске дисертације, Београд, 2015, 422.

⁹⁸ *Ibid.*, 420–421.

⁹⁹ *Ibid.*, 497.

су се похађале недељом и празницима, а служиле су за то да се парохијани, пре свега старији људи, науче основним црквеним догмама и молитвама.¹⁰⁰

У таквим напорима да унапреди образовање српског народа једно од основних оруђа, које му је, нажалост, недостајало, били су уџбеници. Ненадовић је радио на отварању српске штампарије у Сремским Карловцима и за њено отварање добио дозволу. Међутим, до тога на концу ипак није дошло. Без обзира на то, његов допринос умножавању и ширењу прекопотребних књига је велики. Његовом вољом прештампана је, између осталог, *Грамматика* Мелетија Смотричког, а уз помоћ Захарије Орфелина у бакру је изрезао *Ортодоксос омологију*, књижицу која ће многим генерацијама бити основно упутство у истине православне вере.¹⁰¹

Чини се да ови и овакви просветитељски ставови, који интерферирају са митрополитовим убеђењем да је образовање чин Божје милости¹⁰², представљају праве примере хармоније вере и разума — такозваног *средњег пута*.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 430.

¹⁰¹ Лазар Чурчић, „Буквари, Началнаја ученија, из 1761. и 1772. године“, *Исходи и стазе српских књига 18. века*, Нови Сад, 2006, 64.

¹⁰² Н. Нинковић *Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића*, 421.

3. Азбуке и букварни катихизиси међу приручницима и уџбеницима за описмењавање код Срба пре терезијанске реформе школства

Како се преношење знања у периоду просветитељства најчешће остварује путем писане речи,¹⁰³ просвећивање широких народних маса морало је подразумевати одређени степен писмености. Историјски факти сведоче да је школа међу Србима, у својим рудиментарним облицима, било и пре XVIII века. Школе су организоване према грчким моделима и подизане су при манастирима, епископским домовима и парохијским црквама у Пећи, Ваљево, Београду, Карловцима, Будиму. У тим и таквим школама ученике су најчешће подучавали калуђери и бело свештенство.¹⁰⁴ Школовање је подразумевало учење под надзором једног од чланова манастирске братије или одређеног парохијског свештеника, при чему би ученици за то време практично били део манастирске заједнице, односно чланови свештениковог домаћинства.¹⁰⁵

У школу се најраније полазило са навршених шест година, док се настава похађала најмање пет а највише петнаест година.¹⁰⁶ Уџбеника није било, те су се уместо њих употребљавале богослужбене књиге: Псалтир, Часослов, Октоих, Минеј, Јеванђеље и Апостол. Након научене азбуке, односно „наустице“, ученици су се вежбали у читању Псалтира и Часослова. Није, међутим, било ретко да су ученици садржај ових књига учили напамет, па када би у руке добили неку другу књигу, понекад и након петнаест година школовања, одговарали како „ту књигу нису учили“.¹⁰⁷

За потребе описмењавања Срби су се, нарочито у почетку XVIII века, за помоћ најчешће обраћали Русији. Уколико се нису служили оригиналним делима насталим у штампаријама других земаља, они су добијене примерке преписивали, преводили,

¹⁰³ О црквеној беседи као средству за ширење просветитељства у Хабзбуршкој монархији видети: Alena Fidlerova, „Preachers or Teachers? Parish Priests and their Sermons in the Late Enlightenment Habsburg Empire“, in: *Churches and Education* (Eds. Morwenna Ludlow, Charlotte Methuen, Andrew Spicer), Cambridge, 2019, 205–224.

¹⁰⁴ Радослав Грујић, *Српске школе (од 1718–1739 г.) : Прилог културној историји српскога народа*, Нови Сад–Београд, 2013, 27.

¹⁰⁵ Гордана Гарић Петровић, „Мирско свештенство београдске (сервијске епархије) од 1718. до 1739. године“, *Црквене студије*, Ниш, 2019, 268–269.

¹⁰⁶ Р. Грујић, *Српске школе (од 1718–1739 г.)*, 38.

¹⁰⁷ *Ibid.*, 41.

прерађивали или од њих правили компилације, те, када је то било могуће, поједина дела и прештамповали.¹⁰⁸

Прво дело уџбеничког карактера након Велике сеобе Срба 1690. године представља *Буквар* Гаврила Стефановића Венцловића из 1717. године.¹⁰⁹ *Буквар* није био штампан, те је услед тога остао недовољно распрострањен. Због тога није могао бити од већег практичног значаја.¹¹⁰

Седам година касније, секретар митрополита Мојсија Петровића Владул Малаеску донео је из Русије 400 примерака букварног катихизиса Теофана Прокоповича.¹¹¹ Касније ће то бити прво штампано дело ове врсте у Срба. Како су се примерци дела *Первоје ученије отроком* врло брзо разделили, Мојсије Петровић је већ 1726. године био принуђен да га прештампа у римничкој штампарији.¹¹² Прокоповичев букварни катихизис је на основу овог римничког издања прештампан још два пута: 1727. и 1734. године.¹¹³

Кључни тренутак у историји српског школства XVIII века био је долазак руских учитеља Максима и Петра Суворова.¹¹⁴ На молбу¹¹⁵ митрополита београдско-карловачког

¹⁰⁸ Живота Михаиловић, „Српска теолошка књига XVIII века“, *Српска штампана књига 18. века*, Нови Сад – Београд, 1963, 115; Мирјана Бошков, „Руска штампана књига у нашем XVIII веку“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. XVI/2, 1973, 527. Више о историји српског штампарства, на пример, у: *Пет векова српског штампарства 1494–1994 : раздобље српскословенске штампе : XV–XVII в.*, прир. Митар Пешикан, Катарина Мано-Зиси, Миљко Ковачевић, Београд, 1994; Никола Гавриловић, *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*, Нови Сад, 1974.

¹⁰⁹ Вељко Миросављевић, „Српске вероучевне књиге у Аустро-Угарској у времену од 1690.—1902. год.“, *Богословски гласник*, 1903, књига 4, 171; Бранкица Чигоја, „Кратак преглед првих српских буквара“, *Јужнословенски филолог*, LXVI, 2010, 518.

¹¹⁰ В. Миросављевић „Српске вероучевне књиге у Аустро-Угарској у времену од 1690.—1902. год.“, 171.

¹¹¹ Димитрије Руварац, „Катихизиси за православне Србе у XVIII. веку“, *Хришћански весник*, 1890, књига 4, 232; Дмитрий.Г. Полонский, „Сочинения Феодана Прокоповича в книжной культуре Сербии XVIII века“, *Фёдоровские чтения – 2022*, Москва, 126.

¹¹² Постоје неслагања око тога шта је заправо навело митрополита Петровића да ово дело прештампа. Према Руварцу, буквар је прештампан стога што су се примерци врло брзо разделили. Кириловић, са друге стране, објашњава да је неопходно било уклонити све назнаке руске провенијенције уџбеника, с обзиром на то да је у том тренутку на снази била забрана увоза књига из Русије. (Димитрије Руварац, „Мојсије Петровић, митрополит београдски“, *Споменик*, 34, 120–121; Димитрије Кириловић, „Буквар Теофана Прокоповича код Срба“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 1955/3, 19.)

¹¹³ В. Миросављевић „Српске вероучевне књиге у Аустро-Угарској у времену од 1690.—1902. год.“, 173.

¹¹⁴ Више о томе у: Платон А. Кулаковский, *Начало русской школы у Сербов в XVIII веке*, Санкт-Петербург, 1903.

¹¹⁵ Тачније: молбе. Митрополит Мојсије Петровић упућује два писма Петру Великом — 1718. и 1721. године. Будући да на прво није добио одговор, митрополит шаље друго писмо заједно с копијом првог писма преко

Мојсија Петровића у Карловце 1726. године долази синодални преводилац Максим Терентјевич Суворов. Првог октобра исте године у Карловцима отвара *Славјанску школу*.¹¹⁶ Он је, уз помоћ свог брата Петра, подучавао полазнике школе, који су били подељени у три разреда: азбучници (букварци), десетословци и граматисти.¹¹⁷ У школу се ишло сваког дана, сем празника и четвртка, по три сата пре и после подне. Четвртком поподне су ученици одмарали, док су суботом рађени седмични испити, организоване дебате или томе слично.¹¹⁸

Азбучници или *букварци* су овладавали вештинама читања и писања користећи се „обично букваром“.¹¹⁹ Према ономе што знамо данас, у питању је буквар архиепископа новгородског Теофана Прокоповича *Первоје ученије отроком*.¹²⁰ Приликом обучавања *азбучника* коришћен је први део Прокоповичевог буквара, који носи наслов „Началное оученіе ѿбѣкомъ, хотящымъ оучитиса Книгъ Бжтвеннаго писаніа“.¹²¹ Отворено је питање да ли је Суворов учећи ученике користио и друга средства, као, на пример, четвороугаоне картончиће¹²² или школску таблу.¹²³

Началноје ученије челоѵеком из Прокоповичевог буквара је било познато као засебна књижица и пре појаве *Первог ученија отроком*. Такво издање би било насловљено као „Азбука учебнаја“ или „Азбука на листу“.¹²⁴ Штампано је на једном штампарском листу и пресавијено *in octavo*, те је стога понекад називано и *осмолисном азбуком*. У њему су

свог секретара Владула Малаескуа. Текстови писама су штампани у: *Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего синода*, Санктпетербург, т. 2, ч. 1: (1722 г.), 1879, 833. Доступно на: <https://www.prilib.ru/item/434683>.

¹¹⁶ Александар Милановић, *Кратка историја српског књижевног језика*, Београд, 2010, 79.

¹¹⁷ Александар Младеновић, *Славеносрпски језик*, Нови Сад, 1989, 14.

¹¹⁸ Властимир Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачински и његова Траедокомедија*, Нови Сад – Београд, 1980, 129.

¹¹⁹ Ibid.; А. Младеновић, *Славеносрпски језик*, 14; Р. Грујић, *Српске школе (од 1718–1739 г.)*, 91–96.

¹²⁰ Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд, 1964, 14 (бр. 11).

¹²¹ Доступно на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/731> (29.05.2023. године).

¹²² Употребу „четвероголнихъ маленкихъ картѣй“ предлаже Орфелин у свом *Буквару* из 1767. године (Захарија Орфелин, *Первое оученіе хотящымъ оучитиса книгъ писмены славенскими, называемое Букваръ*, Венеција 1767, 5).

¹²³ Р. Грујић, *Српске школе (од 1718–1739 г.)*, 93.

¹²⁴ Савельев А. А., Савельева Н. В., „«Азбука учебная» Кариона Истомина“, у: *Litterarum fructus: Сборник статей к 60-летию С. И. Николаева* (ред. Н. Ю.Алексеева, Н. Д. Кочеткова), Санкт-Петербург, 2012, 53; Людмила Владимировна Мошкова. „Азбука-восьмилетка XVII в.: История и проблемы изучения“, *Вестник славянских культур*, XXIII/1, 2012, 62–67.

представљена слова рускословенске ћирилице, слогови за срицање, слогови под титлама, бројеви, као и прозодијски знаци.¹²⁵

Десјатословци би, затим, настављали са изучавањем Прокоповичевог буквара, прецизније — његовог другог дела, који је насловљен: „Ѡ Законѣ Бѣин нже въ десјатословѣ“, након чега следи тумачење молитве „Оче наш“, Символ вере, као и тумачење „Блаженстава“. На крају буквара се налази методичко упутство учитељима да су тумачења дужни наизуст научити, како би боље подучавали ученике.

Док су *азбучници* и *десјатословци* припадали основној школи, *граматисти* су сматрани полазницима почетне средње школе.¹²⁶ Њихово образовање трајало је две године, а градиво је обухватало ортографију, етимологију, морфологију и синтаксу. Поред тога изучавани су и „елементи ‘просодије стихотворне’ и ‘красноречја’ — акценат, ‘мера слогова и гласа у стихотворству’, врсте стихова, и песничке слободе“. Такође, сваког дана су систематски учене нове речи из латинског језика, а четвртком поподне и аритметика.¹²⁷

¹²⁵ За штампано издање ове врсте у руској букваристици се усталио термин *азбука* (*Ibid.*; Джамиля Рамазанова и Юлия Шустова, *Кириллические буквари из собрания Научно-исследовательского отдела редких книг Российской государственной библиотеки: описание изданий и экземпляров*, Москва, 2018, 15). У српској букваристици, са друге стране, не постоји разлика у именовању поменутих уџбеника и типичног буквара (Лазар Чурчић, „Буквари, *Началнаја ученија*, из 1761. и 1772. године“, *Исходи и стазе српских књига 18. века*, Нови Сад, 2006, 62–76; Душица Грбић, „Буквари за Србе у XVIII веку“, у: *Буквари и букварска настава код Срба* (ур. Бранислава Јордановић), Београд, 2010, 43–53). Милош Окука такође користи термин *буквар* како би описао *Азбучник Плашчански* Лукијана Мушицког (Милош Окука, *На путевима стандардизације српског језика и усвајања Вуковог језика и правописа*, Нови Сад, 2020, 317). Чурчић ће у својим каснијим радовима писати о *азбукама* као посебном типу уџбеника, али ће *Началноје ученије челоѵеком* остати ван тих оквира (Лазар Чурчић, „Словенски глагољички и ћирилички буквари 16. века“, у: *Буквари и букварска настава код Срба*, 27–42). Чедомир Денић помиње *азбуке* и доводи их у везу са Макисмом Суворовим, али их описује само као „азбучне табеле“ (Чедомир Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, књига 1, Београд, 2010, 667–668). Поред наведеног, термином *азбуквар* Вања Станишић означава азбучни списак знакова словенског писма (Вања Станишић, „Минхенски азбуквар и његове иновације и архаизми“, у: *Наслеђе и стварање: Свети Ћирило — Свети Сава 869 – 1219 – 2019 I* (ур. Јованка Радић и Виктор Савић), Београд, 2019, 285–304), али се он не може употребити и за *Началноје ученије челоѵеком*, јер оно, поред списка слова, доноси и слокове за срицање, бројеве и друго. Стога предлажемо термилошкоку дистинкцију која се усталила у руској науци и која *азбуком* назива дело невеликог обима (често само осам листова) које, као и буквар, садржи материјал језикословног карактера, али без обимнијих текстова катихетског садржаја који се могу наћи у букварима. Сходно томе, дело *Началноје ученије челоѵеком* ћемо у даљем тексту називати *азбуком*.

¹²⁶ А. Младеновић, *Славеносрпски језик*, 14.

¹²⁷ В. Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачински и његова Траедокомедија*, 129.

Разред *граматиста* је даље дељен на *деклинисте* и *синтаксисте*, а као удбеник је највероватније коришћена *Граматика* Мелентија Герасимовича Смотричког.¹²⁸

У Риму су 1738. и 1753. године штампана два издања *Буквара славенског* Матије Карамана.¹²⁹ У *Буквару славенском* је, између осталог, штампан и *Апостолски символ вере*, коришћен у римокатоличким и протестантским катихетским приручницима.¹³⁰ Из овог периода је и бакрорезни буквар Христофора Жефаровића, који, нажалост, нија сачуван.¹³¹

Катихизис кијевског митрополита Петра Могиле је такође морао бити присутан на простору Карловачке митрополије у овом периоду, јер је митрополит Вићентије Јовановић у својим правилима за свештенике издатим 1733. године прописао да сваки свештеник мора имати „катихизис московског издања или печерског“ (Могилин велики катихизис).¹³² Могилино *Православноје исповједаније* прештампано је у штампарији Димитрија Теодосија 1763. године.

Следећи период у историји српског образовања започиње доласком учитеља Емануила Козачинског, Петра Падунског, Трофима Климовског, Георгија Шумљака и Јована Мјенацког.¹³³ У Карловцима је 1733. године отворена *Латинска школа* и радила је до 1737. године.¹³⁴ Језик извођења наставе био је латински, а школовање је било подељено на шест разреда. Први разред *Латинске школе* носио је име *Аналогија* или *Фара*. Ученици првог разреда делили су се на *букварце* и *легентесе* и обучавали су се у читању и писању латинског. Следећи разред био је *Инфима*, а полазници су се називали *принципистима*. *Принциписти* су се делили на *деклинисте* и *конјугисте* и изучавали основе граматике. Треће одељење називано је *Граматика* и било усредсређено на слагање речи у роду, броју и падежу, учењу граматичких правила и превођењу на латински и обратно. Четврти разред —

¹²⁸ Р. Грујић, *Српске школе (од 1718–1739 г.)*, 108–109. Удбеник Мелетија Смотричког је 1755. године прештампан у Римнику (Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, 44).

¹²⁹ Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, 21 (бр. 16), 41–42 (бр. 28); Б. Чигоја, „Кратак преглед првих српских буквара“, 531–532.

¹³⁰ Маргарита Корзо, „Апостольский символ веры и исповедание Афанасия в православной книжности Киевской митрополии (XVI–XVII вв.)“, *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*, серија 2: *История. История Русской Православной Церкви*, 2016, 1 (68), 20–31.

¹³¹ Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, 33 (бр. 21).

¹³² Д. Руварац, „Катихизиси за православне Србе у XVIII. веку“, 233.

¹³³ Р. Грујић, *Српске школе (од 1718–1739 г.)*, 137.

¹³⁴ А. Милановић, *Кратка историја српског књижевног језика*, 79.

Синтаксис — окончавао је са изучавањем латинске граматике и пажњу концентрисао на ђачким конверзацијама и анализама латинских песника. *Поезис* или *пиитика*, пети разред, био је посвећен изучавању теорије поетских родова и врста и вежбању у писању стихова и прозних састава. Коначно, шести разред је називан *Реториком* и представљао је круну образовања у *Латинској школи*. Главни предмет изучавања у завршном разреду школе било је црквено беседништво.¹³⁵

Уџбеник по којима је градиво у нижим разредима *Латинске школе* предавано била су *Латинска принципија* Емануела Алвариса. Настава граматике и синтаксе реализована је по систему *Доната* Јована Ренија и малом *Лексикону* Христифора Целарија. Поред тога коришћени су и Лангијеви *Школски разговори*. Касније ће ова три уџбеника Захарија Орфелин објединити у свом буквару *Первије начатки латинскога јазика*.¹³⁶ Није извесно који уџбеници су коришћени за наставу поетике и реторике. Вероватно је да су ученици завршних разреда читали одговарајућа места из латинских класика, са намером да се поетичка и реторичка правила испредавана од стране професора илуструју.¹³⁷ Како, међутим, књига за то није било довољно, ученици су преписивали потребне одломке — по учитељевом диктирању или један од другог — као што је то био случај и у Кијевској академији.¹³⁸

¹³⁵ В. Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачински и његова Трагедокомедија*, 130–138.

¹³⁶ Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, 85 (бр. 81).

¹³⁷ Р. Грујић, *Српске школе (од 1718–1739 г.)*, 151–152.

¹³⁸ Као што је познато, ученици Кијевске академије су записивали текстове курсева којима су присуствовали (Мита Костић, „Формирање српске народне интелигенције у XVIII веку“, у: *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку*, Загреб, 2010, 62; Владимир Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, Београд-Врњци, 2017, 156). Захваљујући тим записима и преписима данас имамо увид у садржаје курсева на Академији. Предавач је, на пример, могао диктирати, док би слушаоци записивали оно што је предавач рекао. Исто тако, предавач је могао разреду оставити текст свог предавања, који би ученици преписали, а затим би предавач на следећем часу објашњавао садржај предавања (Константин В. Суториус, „Нравственое богословие как учебный предмет в Киево-Могилянском коллегиуме/академии до 1760 г.“, *Религиоведение*, књ. 2, 2010, 38). О значају Кијевске духовне академије за Србе говорено је на више места (на пример: Николай И. Петров, „Воспитаники Киевской Академии из Сербов с начала синодального периода и до царствования Екатерины II (1721- 1762)“, *Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук*, т. IX, књ. 4, Санкт-Петербург, 1904, 1-16; Никола Радојчић, „Кијевска Академија и Срби“, *Српски књижевни гласник*, 307, 1913, 668-673, Владислав Пузовић, „Завршни радови Срба на Кијевској духовној академији (1869-1899)“, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књ. 12, 2012, 152-173; Моника Фин, *Центри српске културе XVIII века: Кијев—Будим—Венеција*, Нови Сад, 2015, 47–94).

Бачки епископ Висарион Павловић је у Новом Саду 1739. године основао Духовну колегију, чија је сврха била школовање будућих свештеника. Предавачи у овој школи били су, између осталих, Дионисије Новаковић, Василије Крижановски, као и Јован Рајић. Сви поменути наставници Духовне колегије су саставили неколико нових вероучевних књига.¹³⁹

Дионисије Новаковић је саставио два дела: *Епитом*, 1741. године и *Пропедију* 1744. године. *Епитом* је најпреписиванија књига у XVIII веку и штампана три пута за четрдесетак година. Новаковићев катихизис *Пропедија* конципиран је по уобичајној схеми писања дела ове врсте: у форми питања и одговора објашњава најважније догмате православне цркве.¹⁴⁰ Рус Василије Крижановски, бивши предавач Кијевске духовне академије, и предавач новосадског Духовног колегијума током 1747. године, исте године је саставио катихизис *Краткоје вјери православнија исповједаније*, који је, по свој прилици, био лектира и Доситеја Обрадовића.¹⁴¹

Најзначајније дело катихетске врсте представља, свакако, *Мали катихизис* Јована Рајића. Поред других Рајићевих катихизиса, његов *Мали катихизис* се истиче чињеницом да је у оквиру Хабзбуршке монархије имао исту улогу званичног катихизиса за православне народе као што је то био *Аустријски катихизис* за римокатолике.¹⁴² Број преписа¹⁴³, издања и превода овог дела за време у коме је сачињено је импозантан.¹⁴⁴ Са кратким прекидом, *Мали катихизис* био је у употреби код Срба безмало стотину година, све до 1860. године.¹⁴⁵

¹³⁹ В. Миросављевић, „Српске вероучевне књиге у Аустро-Угарској у времену од 1690.—1902. год.“, 178–179.

¹⁴⁰ Владимир Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, Интерклима графика, Врњци, 2017, 180–188.

¹⁴¹ Лазар Чурчић, „Тагови мало познатог професора новосадске Словенско-латинске школе Василија Крижановског“, *Исходи и стазе српских књига 18. века*, Нови Сад, 2006, 27–34. О Крижановском су писали и: Руварац, *Ibid.*, 238; Миросављевић, *Ibid.*, 184; Владимир Вукашиновић, „Новосадски богословски рукописи – Василије Крижановски и Дионисије Новаковић“, *Живљење на небесима*, Панчево, 2007, 113–119.

¹⁴² Johannes Hofinger, *Geschichte des Katechismus in Österreich von Canisius bis zur Gegenwart*, Innsbruck/Leipzig, 1937, 198.

¹⁴³ Овде бисмо желели да скренемо пажњу на један препис Рајићевог *Великог катихизиса*, који, колико је нама познато, још увек није идентификован. Ради се, наиме, о препису Василија Крстића из Руме, који се чува у Библиотеци Матице српске под сигнатуром БМС РР II 43 (доступно на сајту Дигиталне Библиотеке Матице српске: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/5715>). Садржај текста је у потпуности истоветан Рајићевом аутографу, као и Руварчевом издању *Великог катихизиса*.

¹⁴⁴ Жарко Војновић, „Међународни хоризонт Рајићевог *Малог катихизиса*“, у: *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, Београд, 2019, 146–162.

¹⁴⁵ Предраг Пузовић, „Како је настао катихизис Јована Рајића“, *Теолошки погледи*, XXIX, 1996, 74.

Из овог периода за нас су од посебног значаја два уџбеника: *Ортодоксос омологија* митрополита Павла Ненадовића и буквар Захарије Орфелина *Первоје ученије хотјашчим учитисја књиг писмени славенскими*. Прво дело је на Ненановићев захтев Орфелин изрезао у бакру 1758. године и оно је генерацијама представљало минимум богословских знања којим је један свештеник, монах, па и мирјанин морао овладати. Друга књига штампана је у Венецији 1767. године. Незадовољан букварима који су дотад коришћени, а који су писани за потребе описмењавања руске деце, Орфелин је саставио дело које је пре свега намењено Србима.

Док се *Ортодоксос омологија* у потпуности може окарактерисати као типичан пример букварног катихизиса, за дело *Первоје ученије отроком* Захарије Орфелина то се може рећи уколико се у обзир узме његово шесто поглавље. Букварни катихизис представља посебан тип катихетског приручника у коме је изложен скуп основних хришћанских појмова.¹⁴⁶ Оно што букварни катихизис разликује од осталих типова катихизиса јесте једноставност и сажетост у представљању хришћанског учења. Другим речима, у букварним катихизисима се избегавају сложена богословска питања, а кључни моменти хришћанског учења су најчешће само побројани. Премда се поменуто поглавље Орфелиновог буквара унеколико опире сврставању у наведени тип катихизиса, контекст буквара у који је оно смештено даје нам за право да га сагледавамо као својеврсни букварни катихизис.

*

Описано стање у српском школству ће се задржати све до 1776. године, односно реформисања образовног система од стране Марије Терезије.¹⁴⁷ Суштину терезијанског реформисања школског система представљала је секуларизација школа. Уз помоћ опата Јохана Игнаца фон Фелбигера, који 1774. године пише *Allgemeine Schulordnung für die Deutschen Normal- Haupt- und Trivialschulen in den sämtlichen K. K. Erbländern*¹⁴⁸, царица

¹⁴⁶ Више о томе у: Маргарита Корзо, *Украинская и белоруская катихетская традиция конца XVI – XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований*, Канон+, 2007, 477–555.

¹⁴⁷ Димитрије Кириловић, *Српске основне школе у Војводини у 18 веку (1740 – 1780)*, Сремски Карловци, 1929, 1. Рецентнија истраживања спровео је Ненад Нинковић у раду „Реформа српског школства у Хабзбуршкој монархији 1769–1777“, *Istraživanja : Journal of Historical Researches*, 2011 (22), 167–183.

¹⁴⁸ „Општа школска уредба за немачке нормалне, главне и тривијалне школе у наследним земљама“, доступно на: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/ED5K2RGTKOBX3DYGKHBROE5ORVXACHT>.

прописује да је образовање обавезно за сву децу и да се оно изводи у три врсте школа: *тривијалним, главним и нормалним школама*.

Тривијалне школе су подизане у селима и мањим градовима, образовање у њима је трајало једну или две године, а учили су се читање, писање, рачунање и катихизис. *Главне школе*, претежно градске, васпитавали су ученике које су желели да наставе са образовањем у гимназијама, као и оне који су након школовања намеравали постати трговци или занатлије. У њима су се предавали, поред побројаних предмета, немачки, латински, историја, географија, механика, тригонометрија и архитектура. Најзад, *Нормалне школе* су подразумевале исти обим градива као *Главне*, с том разликом што су оне школовале будуће учитеље тривијалних школа.¹⁴⁹

Реформом образовног система школство је стављено под државни надзор. Међу Србима је терезијанска реформа спроведена боље и дубље него код осталих народа Хабзбуршке монархије, пре свега заслугом Теодора Јанковића Миријевског.¹⁵⁰ Озбиљнија организација школа коју је реформа донела биће важан корак у изградњи српског школства какво познајемо данас.

¹⁴⁹ Ненад Нинковић „Реформа српског школства у Хабзбуршкој монархији 1769–1777“, *Istraživanja : Journal of Historical Researches*, 2011 (22), 170.

¹⁵⁰ *Ibid.*, 181.

4. АЗБУКЕ

4.1. Началное оученіе челоѡѡкомъ, хотѡщымъ оучитисѡ кнѡгѡ бѣжтвеннаго писанїѡ из 1761. и 1772. године

Иако су дела букварског карактера код Словена коришћена и много раније, прво штампано издање дела насловљено *буквар* код Словена се појавило, колико је данас познато, 1618. године (*Букварь языка славенска писаний чтения учитися хотящим в полезное руководство*). Први буквари су најчешће садржали: имена ћириличних слова, затим вежбе за читање слогова и, најзад, својеврсне хрестоматије сачињене од текстова богословског карактера чија је сврха било вежбање читања везаног текста.¹⁵¹

Док се раније углавном свако дело овог типа називало букваром, у савременој букваристици се, међутим, предлажу извесне термилошке разлике. Наиме, *букварима* се називају уѡбеници који, поред материјала језикословног карактера, садрже обимнију грађу катихетског садржаја, намењену усвајању вештине читања. Са друге стране, дела невелика обимом (често само 8 листова), која садрже иста или слична поглавља са језикословним питањима и вежбањима за усвајање читања и писања, и уз то хрестоматију са само неколико најважнијих молитава, називају се *азбукама*.¹⁵²

Библиографија дела букварског типа код Срба постала је богатија за два издања захваљујући прилогу Лазара Чурчића *Буквари, Началнаја ученија, из 1761. и 1772. године*.¹⁵³ Ниједно од ових издања није забележено ни у *Српској библиографији XVIII века* Георгија Михаиловића нити у *Библиографији српских буквара (1597–2008)*.¹⁵⁴ Примерци ових азбука

¹⁵¹ Елена Кузьмина, „Буквари церковнославянског језика“, *Православная энциклопедия*, т. 6, Москва, 2003, 331–334.

¹⁵² Джамиля Рамазанова и Юлия Шустова, *Кирилические буквари из собрания Научно-исследовательского отдела редких книг Российской государственной библиотеки: описание изданий и экземпляров*, Москва, 2018, 15. Због наведене термилошке разлике, неки истраживачи првим српским букваром не називају дело инокса Саве (1597), које, сходно поменутој класификацији, припада азбукама, већ рукописни уѡбеник Гаврила Стефановића Венѡловића из 1717. године (Дмитрий Полонский, Джамиля Рамазанова, „Восточнославянские источники первого сербского буквара Гавриила Стефановича Венѡловича (1717 г.)“, *Slověne*, 10/1 (2021), 161).

¹⁵³ Лазар Чурчић, „Буквари, Началнаја ученија, из 1761. и 1772. године“, *Исходи и стазе српских књига 18. века*, Нови Сад, 2006, 62–76.

¹⁵⁴ Библиографски опис издања у: Душица Грбић, „Буквари за Србе у XVIII веку“, у: *Буквари и букварска настава код Срба* (ур. Бранислава Јордановић), Београд, 2010, 45–50.

су веома ретки и, према досадашњим сазнањима, извесно је да се могу наћи само у Универзитетској библиотеци у Гетингену.¹⁵⁵

Значај азбуке из 1761. године огледа се у томе што је, према досад спроведеним истраживањима, реч о, ако не првој, а онда свакако једној од првих књига штампаних у венецијанској штампарији Димитрија Теодосија.¹⁵⁶ Као и римничка штампарија, где се штампање српских књига такође започело делима букварског типа, штампарија у Венецији нам исто тако сведочи о недовољном броју уџбеника за српске школе и покушајима да се такав мањак надокнади.¹⁵⁷

Началноје ученије человјеком, хотјаишчим учитсја књиг божественаго писанија, како је утврђено, засигурно постоји у три издања: два поменута и треће из 1792. године, које је Михаиловић описао у својој библиографији.¹⁵⁸ Сва издања имају по 8 листова. Након наслова и две уводне молитве следи азбука дата црквеном ћирилицом. Издање из 1761. године након тога доноси одељак са насловом *Греческаја писмена*, где су слова грчког алфабета побројана и именована.¹⁵⁹ Затим су дати слогови за срицање и називи ћириличних слова. Након тога су азбучним редом наведене скраћене речи, бројеви и прозодијски знаци. На концу, дате су молитве *к Богу*, *к Богородици* и *к Ангелу*, као и *Стихи учителни*.¹⁶⁰

Што се тиче опреме издања, све азбуке садрже заставице. На почетним странама налазе се заставице са представама Свете Тројице. У издању из 1761. године, пре наслова *Началноје ученије человјеком, хотјаишчим учитсја књиг божественаго писанија*, изображена је „старозаветна“ Света Тројица (*Гостољубе Аврамово*), док потоња издања представљају „новозаветну“ Свету Тројицу (такозвано *Сопрестолије*). Прво издање на крају текста даје само информације о години и месецу штампања, док каснија (1772, 1792) доносе и податке о штампарији у којој су азбуке штампане.

¹⁵⁵ *Ibid.*, 45.

¹⁵⁶ Л. Чурчић, „Буквари, *Началнаја ученија*, из 1761. и 1772. године“, 63.

¹⁵⁷ *Ibid.*, 64.

¹⁵⁸ Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд, 1964, 232 (бр. 255). Током истраживања пред собом нисмо имали издање из 1792. године које описује Михаиловић. Према информацијама које даје Грбић, издања из 1772. и 1792. су, уз минималне разлике, истоветна (Д. Грбић, „Буквари за Србе у XVIII веку“, 49).

¹⁵⁹ У издању из 1772. године овај одељак је изостављен.

¹⁶⁰ Д. Грбић, „Буквари за Србе у XVIII веку“, 45–49.

Описујући издање из 1792. године, Михаиловић примећује да је први део истоветан са Прокоповичевим букваром, а да други део одговара *стиховима* учитељним из Левшиновог *Катихизиса*. На крају описа оставља се могућност да је *Началноје ученије* прештампано издање Левшиновог буквара из 1776. године.¹⁶¹ Са информацијама о претходним издањима *Началног ученија* којима данас располажемо захваљујући Чурчићу, очигледно је да то ипак није случај, те је питање текста (или текстова) на основу ког је ово дело прештампано остало без могућих одговора.

Према Чурчићу, венецијанска издања азбуке *Началноје ученије* *человеком, хотјаишчим учитсја књиг божественаго писанија* могу се наћи и под називом *Мали буквар*.¹⁶² Уколико се на осмолисну азбуку овако упућивало и пре 1761. године, њена присутност међу Србима може се пратити најкасније од доласка Максима Суворова у Сремске Карловце.¹⁶³

Наиме, у писму датираном трећег марта 1727. године Максим Суворов из Београда пише митрополиту Мојсију Петровићу како је, ради своје олакшице јер нема где да смести књиге, поделио ученицима бесплатно више од четрдесет *малих* *буквара*, те моли

¹⁶¹ Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, 232 (бр. 255); исто: 65 (бр. 56).

¹⁶² Л. Чурчић, „Буквари, *Началнаја ученија*, из 1761. и 1772. године“, 67; исто: Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, 65 (бр. 56).

¹⁶³ Руварац пише да се у Патријаршијској библиотеци налази примерак азбуке *Началноје ученије* *человеком* из 7208. године, по византијском календару (Димитрије Руварац, „Архимандрита Јована Рајића ‘Историја катихизма’“, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије*, Сремски Карловци, бр. 15 и 16, 1912, 227). Поменуто издање бележе Маркер (Gary J. Marker, “Primers and Literacy in Muscovy: a Taxonomic Investigation”, *The Russian Review* 48 (1989), 17) и Немировски и Шустова (Евгений Немировский, Юлия Шустова, „Кириллические Азбуки и Буквари XVI–XVIII вв.: библиографический свод изданий“, у: *«В России надо жить по книге»: начальное обучение чтению и письму (становление учебной книги в XVI–XIX вв.)*, Москва, 2015, 264). Овај податак казује да је осмолисна азбука код Срба вероватно била присутна и пре доласка Максима Суворова. Међутим, до Руварчевог сведочанства, немамо других информација о поменутом издању. Примерак из Патријаршијске библиотеке нам није доступан, а, колико је нама познато, не постоје подаци на основу којих се зна или макар претпоставља ко је и када могао донети ову азбуку. Руварац сведочи да се у Патријаршијској библиотеци налази још један примерак из 1759. године који је био својина Захарије Орфелина, с ког је он 1765. приредио издање у Млечима (Д. Руварац, „Архимандрита Јована Рајића ‘Историја катихизма’“, 227). На другом месту Руварац доноси и опис издања из 1759. године. Он каже: „[...] имам московски од 1759., који има свега само 9 листи, а правог буквара 8., почем се на 9. листу налази ‘Число церковное’ и ‘Имена просодиама’“ (Димитрије Руварац, „О првом штампаном словенском буквару за српску децу“, *Годишњица Николе Чупића*, 13, 1893, 289).

митрополита да те и друге књиге прекупи од њега, јер ће у супротном морати ма коме продати, само да поврати бар један део новца који је за њих дао.¹⁶⁴

Суворов је током 1727. године боравио у Београду и ту, по својој жељи, отворио школу. Школа је, нажалост, убрзо затворена а Суворов се крајем године вратио у Карловце.¹⁶⁵ Међутим, у попису књига Београдске библиотеке из 1737. године читамо да се у њој могу наћи: „Десятословія москов. неоправленихъ 19, Бѣквара мали москов. 12 [курзив наш], Десятословія римничкихъ опралени 493, Бѣкваровъ римничкихъ опралѣни 483“.¹⁶⁶

Суворов је, по свој прилици, ове букваре са собом донео из Русије. Познато је да је, пре него што ће се упутити у Сремске Карловце, захтевао од Синода извештан број „славянороссійскихъ книгъ“ и ливена слова школске азбуке, како би по доласку могао да прештампа потребне букваре. Синод, међутим, није услишио његове захтеве, те је Суворов продао књиге на страним језицима из своје библиотеке и за тај новац купио потребне уџбенике.¹⁶⁷

Мали буквари су највероватније били међу тим уџбеницима. То нам потврђује Суворовљев јунски извештај руском Синоду из 1727. године. Суворов пише:

По приездѣ же моемъ, на соизволеніе преосвященнаго митрополита, началъ я туюже школу въ Бѣлградѣ февраля 2 дне 1727 года. и собралъ было до 50 дѣтей и болше, и то данніемъ туне пожалованныхъ десятословіи, и за мои денги купленныхъ азбукъ [истицање наше]. (Понеже въ Сербіи учатся дѣти по навощенымъ доскамъ, на подобіе нашихъ валковъ, здѣланнымъ, на которыхъ учителя, или сами, или чрезъ подмастерьевъ своихъ, пишутъ псалмы, акаѣисты,

¹⁶⁴ Радослав Грујић, *Српске школе (од 1718–1739 г.) : Прилог културној историји српскога народа* (прир. Ђорђе Ђурић), Београд, 2013, 70–71.

¹⁶⁵ *Ibid.*, 62–63.

¹⁶⁶ *Ibid.*, 155. *Десетословјем* се називало Прокоповичево *Первоје ученије отроком*. Из литературе знамо да је у Римнику штампано пет књига: три издања поменутог Прокоповичевог буквара, *Грамматика* Мелетија Смотричког и *Србљак* (Лазар Чурчић, „Обнова штампања и издавања српских књига у 18. веку у епископској штампарији у Римнику“, *Штампарија у Римнику и обнова штампања српских књига 1726*, Нови Сад, 1976, 67, 69).

¹⁶⁷ Р. Грујић, *Српске школе (од 1718–1739 г.)*, 56; Платон Кулаковскій, *Начало русской школы у Сербов в XVIII веке*, Санкт-Петербург, 1903, 207–208.

*и иная нужная, въ церкви повседневно употребляемая, колико можетъ доска вмѣстити.*¹⁶⁸

Следеће сведочанство о осмолисним азбукама на простору Карловачке митрополије нам оставља архимандрит Јован Рајић у својој *Историји катихизма*. Говорећи о Максиму Суворову, Рајић сведочи:

*Овај кад дође, донесе собом велико число букварова и граматика (и мени тада млада сушту, срећа послужи, те добих на дар осмолистни букварчић) [истицање наше], и тада се даицице укинуше и престаше; и ја сам их видио, но из њих ни аза не познах.*¹⁶⁹

Иако је још Руварац утврдио да је Рајић у свом прегледу развоја катихетске науке у Срба изнео више историјских погрешака, творац најзначајнијег српског катихизса у XVIII веку је, уколико му у томе поверујемо, посведочио да је у време његовог школовања (које је ипак било у време Емануила Козачинског, 1732/33. године, а не у време Суворова¹⁷⁰) осмолистни уџбеник био у употреби.

Епископ горњокарловачки Данило Јакшић 1753. године отправља у Русију игумана Теофила и двојицу јеромонаха са молбом за потребне књиге. Синодским одлукама њему се најпре шаље сто буквара, а затим и сто *азбука*. Пет година након тога епископ Данило моли за, између осталог, још триста *малих буквара* и исто толико великих. Молба је од стране Синода 17. јануара 1761. године одобрена.¹⁷¹

У предговору свог буквара из 1767. године, Орфелин нас обавештава да српска деца која се уче читању и писању „употребљають *Московскій менъшій* [курзив наш]¹⁷² и *Кіевскій большій* букварей, но какъ оны букварн устроены ради Россіановъ, [...] то оныѣ буквары дѣлають Сербскимъ не

¹⁶⁸ *Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего синода, Санктпетербург, т. 2, ч. 1 (1722 г.), 1879, 785; доступно на: <https://www.prilib.ru/item/434683>.*

¹⁶⁹ Јован Рајић, *Историја катихизма православних Србаља у цесарским државама*, Панчево, 1884, 21.

¹⁷⁰ Д. Руварац, „Архимандрита Јована Рајића ‘Историја катихизма’“, 226.

¹⁷¹ Стеван Димитријевић, „Грађа за српску историју из руских архива и библиотека“, *Споменик*, 53, Сарајево, 1922, 71–78.

¹⁷² Мора се признати да је из наведених сведочанстава понекад тешко разлучити када се називом „мали буквар“ упућује на први део Прокоповичевог буквара, а када на посебно издање азбуке *in octavo*.

великую пользу дѣлають“¹⁷³. Свестан оваких методичких недостатака, Орфелин се одлучио да састави буквар који ће пре свега одговарати потребама српских ученика.

Митрополит Стефан Стратимировић је начинио следећи запис на венецијанском издању осмолисне азбуке из 1792. године:

*Сыцевыхъ Бѣкваровъ найпре донесл въ сія страны Маѣимъ Сѣворовъ изъ Росіи сѣмо пришедшии учитель у лѣтѣ от 1720. до 1730. числом 400 іакоже сказами сія Ј. Архимандрит Раичъ.*¹⁷⁴

Архимандрит Јован Рајић је вероватно погрешио када је митрополиту Стратимировићу дао ову информацију. Према литератури, четиресто буквара из Русије донео је Владул Малаеску, секретар митрополита Мојсија Петровића.¹⁷⁵ Ти буквари су представљали примерке Прокоповичевог дела *Первоје ученије отроком* у издању, највероватније, из 1723. године.¹⁷⁶

Рајић је, сва је прилика, мислио на контигент књига који је донео Малаеску. Да ли се међу тим књигама нашла и покоја осмолисна азбука данас не знамо. У акту руског Синода од 2. јуна 1724. године, којим се одобрава молба митрополита Мојсија Петровића да се Србима пошаљу прекопотребни учитељи и књиге наводи се само да се даје „четыре ста букварей, да сто грамматикъ“.¹⁷⁷

Да је ковиљски архимандрит мислио управо на Прокоповичев буквар, а не на осмолисну азбуку, казује нам следећа чињеница. Премда венецијанска азбука и први део буквара Теофана Прокоповича имају готово исти садржај и исту структуру, те се због тога оставља могућност да је она прештампани језикословни део Прокоповичевог уџбеника,¹⁷⁸ азбука *Началноје ученије человјеком* из 1792. године, у којој се Стратимировићев запис

¹⁷³ Захарија Орфелин, *Первое оученіе хоташыиъ оучитиса кннгъ писмены славенскннн, называемоє Бѣкваръ*, Венеција, 1767, 3.

¹⁷⁴ Д. Руварац, „Архимандрита Јована Рајића ‘Историја катихизма’“, 228.

¹⁷⁵ Захарија Орфелин, *Исторія о житіи и славныхъ дѣлахъ великаго государя императора Петра Перваго, част вторая*, Венеција, 1772, 331–332; П. Кулаковскій, *Начало русской школы у Сербов в XVIII веке*, 201, 283. Радослав Грујић доноси податак да, иако је из Русије кренуо са 400 буквара, 70 граматика Мелетија Смотричког и 10 лексикона Поликарпова, Малаеску ипак доноси само 255 буквара, 67 граматика и 10 лексикона (Р. Грујић, *Српске школе (од 1718–1739 г.)*, 91).

¹⁷⁶ П. Кулаковскій, *Начало русской школы у Сербов в XVIII веке*, 283.

¹⁷⁷ З. Орфелин, *Исторія о житіи... Петра Перваго*, 332.

¹⁷⁸ Л. Чурчић, „Буквари, *Началнаја ученија*, из 1761. и 1772. године“, 66.

налази, као и претходна издања из 1761. и 1772. године, након одељака који су истоветни са Прокоповичевим букваром, доноси поглавље *Стихи учителни*, које се не може наћи у издањима Прокоповичевог буквара.¹⁷⁹

Павле Соларић у свом *Поминаку књижеском* доноси каталог књига штампаних код Димитрија и Панае Теодосија. Поред познатог издања малог буквара — азбуке из 1792. године, он наводи и један „букварь меншій (у коему све три Славенске Азбуке)“.¹⁸⁰ Исто дело помиње и у свом *Буквару славенском триазбучном*, смештајући га у 1763. годину.¹⁸¹ У Михаиловићевој *Српској библиографији XVIII века* овај буквар није описан. По информацијама које је Соларић оставио у *Поминаку*, *буквар мали* који он наводи се разликује од венецијанских издања из 1761. и 1772. године по томе што доноси и глагољички граfiјски систем („Јеронимову азбуку“).¹⁸²

Уколико се са овде изложеним сазнањима желимо упустити у трагање за могућим предлошцима азбуке *Началноје ученије челоџеком, хотјаишчим учитсја књиг божественаго писанија* (1761, 1772, 1792), чини се да је потрагу најразумљивије започети прегледом руских (московских) издања азбука и буквара пре Суворовљевог доласка у Сремске Карловце.

У Русији XVII и XVIII века једна од најраспрострањенијих књига била је *Азбука учебнаја (азбука на листу или азбука восьмилистка)* штампана у московском *Печатном*

¹⁷⁹ Ваља скренути пажњу на то да азбука *Началноје ученије челоџеком* која чини први део Прокоповичевог буквара није његов састав, већ је, као што ћемо видети, постојала и пре Прокоповичева рођења (исто: Д. Руварац, „Архимандрита Јована Рајића ‘Историја катихизма’“, 227). Занимљиво је, међутим, указати на разлике које се појављују у издањима Прокоповичевог буквара штампаних за потребе Срба. Наиме, азбуке које се налазе на почетку сваког издања нису структуриране на исти начин. Тако, на пример, прво издање (1726) након наслова и две уводне молитве представља граfiјски систем, затим називе ћириличних слова, па двословне слоге за читање. Друго издање (1727) доноси дужи списак двословних слогова за вежбање читања. Најзад, треће издање (1734) након представљања граfiјског система најпре даје двословне и трословне слоге за читање, па тек онда називе ћириличних слова. У том смислу, азбука из трећег издања, уколико се изузму *стихи учителни*, садржајем највише одговара венецијанским азбукама из 1761. и 1772. године (исп. Душица Грбић, „Варијанте *Буквара* Теофана Прокоповича из 1726. године“, *Годишњак Библиотеке Матице српске* (за 2005. годину), 2006, 51–58).

¹⁸⁰ Павле Соларић, *Поминак књижескiй*, Венеција, 1810, 70.

¹⁸¹ Павле Соларић, *Букварь славенскiй триазбучный*, Венеција, 1812, њ1.

¹⁸² Више о граfiјско-ортографским концепцијама Павла Соларића у: Исидора Бјелаковић, „Граfiјско-ортографска и граматичка начела Павла Соларића и почеци стандардизације српског језика“, *Јужнословенски филолог*, књ. LXXVI, св. 2, 2020, 47–77.

двору.¹⁸³ То је било издање од 8 листова које се састојало од побројаних ћириличних слова, двословних и трословних слогова за срицање, назива слова ћириличног писма, скраћених речи (речи под титлама), бројева и прозодијских знакова. Издања би најчешће била насловљена као *Азбука учебнаја* или *Началноје ученије человјеком, хотјаишим учитсја књиг божественаго писанија*, а на крају би се давали подаци о години и месецу издања.¹⁸⁴

Први помен овакве азбуке у архивима Печатног двора забележен је 1634. године. Према истраживањима, у другој половини XVII века укупно је изашло 51 издање *Азбуке* у 258 000 примерака. Међутим, донедавно се знало само за неколико сачуваних егземплара.¹⁸⁵ Као што искуство показује, дела која су масовно штампана у датом периоду ретко су сачувана. Са друге стране, малотиражна издања су, по правилу, до нас дошла у већем броју примерака. Чини се да је слаба очуваност дела штампаних у великом тиражу управо резултат њиховог великог успеха и широке намене.¹⁸⁶

Не изненађује чињеница да су примерци азбука и буквара из овог периода веома ретки и сачувани готово искључиво у збиркама на Западу. Њихов нестанак може се објаснити невеликим форматом, јефтиноћом, те, последично, мање пажљивим коришћењем од стране оних који су се њима служили. Са друге стране, једном када би доспела у иноземне средине, таква издања су пажљиво чувана као примерци књига штампаних занимљивим писмом на страном језику.¹⁸⁷

Уџбеник са којим су се школарци у Русији XVII века најпре сусретали била је, по свој прилици, оваква азбука. Чињеница да су азбуке штампане у већем тиражу од осталих учебних књига сугерише на то да већина ученика, међутим, није настављала даље школовање. Према томе, стопа писмености морала је умногоме зависити од ширења азбука и њихове методичке ефикасности у описмењавању ученика.¹⁸⁸

¹⁸³ G. Marker, "Primers and Literacy in Muscovy: a Taxonomic Investigation", 9.

¹⁸⁴ А. Савельев, Н. Савельева, „«Азбука учебная» Кариона Истомина“, у: *Litterarum fructus: Сборник статей к 60-летию С. И. Николаева* (ред. Н. Ю.Алексеева, Н. Д. Кочеткова), Санкт-Петербург, 2012, 53–54; Людмила Мошкова, „Азбука-восьмилетка XVII в.: История и проблемы изучения“. *Вестник славянских культур*, XXIII/1 (2012), 64.

¹⁸⁵ А. Савельев, Н. Савельева, „«Азбука учебная» Кариона Истомина“, 54.

¹⁸⁶ *Ibid.*, 53.

¹⁸⁷ Roman Jakobson, „Ivan Fedorov's Primer of 1574“, *Harvard Library Bulletin*, 9/1 (1955), 11.

¹⁸⁸ G. Marker, "Primers and Literacy in Muscovy: a Taxonomic Investigation", 1.

Премда са методичког аспекта осмолисне азбуке представљају корак уназад у односу на букваре штапане у Русији пре њих (пре свега због тога што азбуке материјал за усвајање вештина читања и писања дају у редукованом обиму), њихова распрострањеност и доступност, а пре свега повољна цена, свакако су допринеле ширењу писмености.¹⁸⁹

Карактеристиком *Азбука учебних* XVIII века сматрају се *Стихи учителни*. Ови стихови чинили су саставни део учебних азбука од деведесетих година XVII па све до седамдесетих година XVIII века. *Стихи учителни* су представљали хрестоматијски део азбуке чија је намена била примена ученичког знања стеченог из претходних делова уџбеника. Творцем ових стихова сматра се јеромонах Карион Истомина, руски просветитељ, песник и писац буквара.¹⁹⁰

Садржај Карионових *Стихова учителних* представљају три молитве (Богу, Богородици и Анђелу чувару) и стихови написани у једанаестерцу са цезуром после петог слога. Тематика стихова је карактеристична, јер, поред традиционалних средњовековних мотива, истичу и секуларне вредности карактеристичне за рано петровско доба Руског царства, као што су превасходство разума над красотом тела, избегавање празнословља и слично.¹⁹¹

Уколико венецијанску осмолисну азбуку *Началноје ученије человјеком, хотјаишчим учитсја књиг божественаго писанија* посматрамо у светлу реченог, а знајући да она садржи описане *Стихове учителне*, оправдано би било претпоставити да су венецијанска издања прештампана на основу неког од примерака руских *Азбука учебних*. На тај начин *Началнаја ученија* не морамо посматрати као компилацију два дела,¹⁹² већ као текст настао на основу једног предлошка.

Присуство дела Кариона Истомина на српском културном простору није новина. Александра Павловић је утврдила да се у закључном делу *Сентандрејског буквара* (1717) Гаврила Ст. Венцловића, налазе стихови управо Кариона Истомина. Истоминови стихови записани у Венцловићевом буквару су, као и они које читамо у венецијанским азбукама,

¹⁸⁹ Л. Мошкова, „Азбука-восьмилистка XVII в.: История и проблемы изучения“, 62–64.

¹⁹⁰ А. Савельев, Н. Савельева, „«Азбука учебная» Кариона Истомина“, 56.

¹⁹¹ *Ibid.*, 57.

¹⁹² Л. Чурчић, „Буквари, *Началнаја ученија*, из 1761. и 1772. године“, 66; Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, 65 (бр. 56), 232 (бр. 255).

писани у једанаестерцу.¹⁹³ Овим добијамо други по реду састав Кариона Истомина који се међу Србима користио у сврхе описмењавања.

Остаје утврдити које издање *Азбуке учебне* је могло послужити као предлогач *Началног ученија человјеком* из 1761. године. Узимајући у обзир чињеницу да су у Москви готово сваке године штампана издања *Азбуке*,¹⁹⁴ то се, са информацијама којима у овом тренутку располажемо, чини готово немогућим. Оно што сада можемо претпоставити јесте само то да је овакве уџбенике међу Србе донео Суворов.¹⁹⁵ Питање је: која су то издања могла бити?

Непосредно пре него што ће се Суворов упутити у Сремске Карловце, 1723. године, Синодална типографија у Москви издала је 14 400 (!) примерака *Азбуке*.¹⁹⁶ Годину дана пре тога¹⁹⁷ или чак исте године су штампани и Прокоповичеви буквари које је Малаеску донео са собом.¹⁹⁸ Могуће је да је Суворов у Карловце донео примерке управо овог издања азбуке. Издања су истоветна и разликују се само у датирању на крају азбуке.

Што се тиче издања осмолисне азбуке из 1772. године, важно је сетити се да се оно разликује од издања из 1761. године по томе што у њему недостаје одељак посвећен грчком

¹⁹³ Александра Павловић, „Рускословенски узор српског рукописног Буквара из 1717: јеромонах и песник Карион Истомина у Сентандрејској традицији“, *Зборник Матице српске за славистику* 88 (2015), 41–48.

¹⁹⁴ Е. Немировский, Ю. Шустова, „Кириллические Азбуки и Буквари XVI–XVIII вв.: библиографический свод изданий“, 185–337. Поједина издања су штампана у невероватном тиражу од 48 000 примерака! (*Ibid.*, 286, бр. 163) Синодална типографија је и дате 1761. године штампала *Азбуку* у 24 000 примерака (*Ibid.*, 298, бр. 208).

¹⁹⁵ Наравно, као предлогач могло је послужити и неко касније издање, које је дошло независно од Суворова. Уколико је то случај, могући предлогач може бити издање *Азбуке учебне* из 1739. године. Иако се наводи да је само једно издање ове азбуке сачувано, и то у фрагменту (А. Савельев, Н. Савельева, „Азбука учебная» Кариона Истомина“, 55–56; Е. Немировский, Ю. Шустова, „Кириллические Азбуки и Буквари XVI–XVIII вв.“ 286, бр. 163), сва је прилика да се у *Die Herzogin Anna Amalia Bibliothek* у Вајмару налази примерак *Азбуке учебне* из дате године. Дело је грешком заведено као венецијанско издање Димитрија Теодосија из 1772. године (<https://opac.lbs-weimar.gbv.de/DB=2/XMLPRS=N/PPN?PPN=155881116>, 08.02.2023), те можда из тог разлога није привукло пажњу истраживача. Издање у потпуности одговара венецијанској азбуци из 1761. године, с тим што на крају стоји „, аѿѿ го лѣта: мѣѿ марта“.

Доступно у дигиталној форми на: https://haab-digital.klassik-stiftung.de/viewer/image/4247837524/2/LOG_0000/.

¹⁹⁶ Е. Немировский, Ю. Шустова, „Кириллические Азбуки и Буквари XVI–XVIII вв.“ 277, бр. 140. Примерак издања учебне азбуке из 1723. године доступан је на сајту Финске националне библиотеке: <https://www.doria.fi/handle/10024/33528?show=full> (08.02.2023). Није нам познато какво је мишљење истраживача о овом примерку, ни то да ли је у питању издање на које Немировски и Шустова упућују. Наведено издање и венецијански примерак из 1761. године су идентични.

¹⁹⁷ А. Младеновић, *Славеносрпски језик*, 13.

¹⁹⁸ П. Кулаковский, *Начало русской школы у Сербов в XVIII веке*, 283.

алфabetу, по заставици са представом Свете Тројице, као и по информацијама које се доносе на крају текста азбуке. Да ли све ово значи да оно није штампано на основу истог предлошка или су *греческаја писмена* испуштена, а остале промене учињене из неког другог разлога, тек треба утврдити.

5. БУКВАРНИ КАТИХИЗИСИ

5.1 Жанр (букварног) катихизиса у оквирима поетике епохе просветитељства

5.1.1. ЖАНР КАТИХИЗИСА. Једно од основних оруђа приликом ширења писмености и образовања свугде где су се верни на просторима Карловачке митрополије у XVIII веку школовали, у образовним институцијама попут поменутих школа митрополита Павла Ненадовића, као и ван њих, били су катихизиси.

Катихизис је жанр вероучевне литературе који има за циљ да објасни најважније догмате једне цркве. Као такав, он претпоставља краткоћу, јасноћу и недвосмисленост излагања и по правилу искључује разматрања различитих мишљења о појединим спорним питањима.¹⁹⁹ Карактеристике катихизиса су, у првом реду, чињеница да је намењен деци, односно одраслима који су неписмени, затим настојање да се текст катихизиса учи напамет и, на концу, службеност, односно одобреност од стране Цркве.²⁰⁰

Катихизисе најчешће карактерише излагање градива у облику питања и одговора, јер је у пракси обично намењен учењу напамет, при чему се подразумева да наставник објасни места која су тежа за разумевање. Овај жанр литературе обично садржи:

- 1) одељак посвећен тумачењу истина вере у виду коментара чланова Символа вере, односно део о вери;
- 2) део о нади, где се тумачи молитва „Оче наш“;
- 3) део о љубави, у коме се излажу и анализирају десет Божјих заповести.

Катихизис као жанр еволуирао је из усмених упутстава и учења намењених катихуменима, људима који су изразили жељу да постану чланови Цркве.²⁰¹ Затим се појам преноси на скуп тих учења, да би, коначно, и књиге у којима су та учења забележена почеле да се означавају истим појмом.²⁰² Са појавом Реформације обрасцима катихизиса као жанра вероучевне литературе постају *Велики* и *Мали катихизис* Мартина Лутера.

¹⁹⁹ А. Пономарџев, „Катехизис“, *Православна енциклопедија*, том XXXII, Москва, 2013, 8–39.

²⁰⁰ Guy Bedouelle, „Nastanak književne vrste 'Katekizam'“, *Svesci Communio* (47), 1982, 36.

²⁰¹ Марија Дикарева, „История составления катехизисов в Православной Церкви: К вопросу о возрождении святоотеческой традиции“ у: *Традиции святоотеческой катехизации: пути возрождения*, Москва, 2011, 248–269; Berard Marthaler, *The Catechism Yesterday and Today, The Evolution of a Genre*, Minnesota, 1995, 9.

²⁰² Владимир Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, Врњци, 2017, 85.

5.1.2. МЕСТО КАТИХИЗИСА У ДОБА ПРОСВЕТИТЕЉСТВА: СТАРИЈЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ. У делу *Борба за катихизис у периоду просветитељства у Немачкој* из 1935. године²⁰³ Јохан Шмит говори о просветитељству и катихизису као „унутрашњим противречностима“²⁰⁴. Шмит испитује однос просветитељства према жанру катихизиса полазећи од кључног текста периода просветитељства: „Одговор на питање: Шта је просвећеност?“ Имануела Канта.

Кант пише: „Ukoliko imam knjigu koja misli umesto mene, dušebrižnika koji umesto mene ima savest [...] onda, zacemento, nije potrebno da se sam trudim. Nema potrebe da mislim kad samo mogu da platim; neko drugi će već za mene preduzeti mrski posao.“²⁰⁵ Сходно својој природи, катихизис, према томе, спречава човеков „izlazak iz stanja samoskrivljene nezrelosti“.²⁰⁶ Из овога следи да катихизис као жанр не може постојати у поетици просветитељства.²⁰⁷ Шмит развија ову Кантову мисао и говори да катихизису нема места у просветитељству због тога што би свака црквена заједница уз помоћ катихизиса узгајала своје чланове, а особито децу, и тако правила од њих верне следбенике који се не усуђују да мисле. У новом добу човек мора преузети одговорност на себе и користити се својим разумом, без вођства другога.²⁰⁸

Када *публика* једном изгуби могућност да сама мисли, њени старатељи, који су и довели до тог губитка, старају се да она ту и остане. Оно што чуварима служи као алат при

²⁰³ Johann Schmitt, *Der Kampf um den Katechismus in der Aufklärungsperiode Deutschlands*, München, 1935.

²⁰⁴ *Ibid.*, VII, 1–9.

²⁰⁵ Emanuel Kant, „Odgovor na pitanje: šta je prosvetćenost?“ (preveo Danilo Basta), u: *Um i sloboda – spisi iz filozofije istorije, prava i države* (ur. D. Basta), Beograd, 1974, 43.

²⁰⁶ *Ibid.*

²⁰⁷ У светлу реченог, занимљив је феномен „секуларних катихизиса“. Познато је да је Волтер саставио пет сатиричних катихизиса у којима се обрачунава са хришћанским догмама, али истовремено и излаже своја убеђења. Пародирање жанра катихизиса говори о препознавању његовог значаја и решености да се он обезвреди. Продукција ове врсте катихизиса није ограничена само на Волтера. Након Француске револуције појавио се значајан број оваквих текстова, а један од најпознатијих је *Комунистичко исповедање вере*, скицирано руком Фридриха Енгелса. Циљ катихизиса који не настају у окриљу Цркве не мора увек бити пародирање њених догмата, већ може бити и само излагање убеђења и доктрине неког покрета, на пример. Како је жанр катихизиса у култури присутан веома дуго, то је он постао синоним за објашњавање било каквог скупа учења. Више о секуларним катихизисима у: J. J. Venter, “Confessional Secularism: Development of the Ideas of ‘Confession’ and ‘Catechism’ up to their Secularisation in Modernity”, *Phronimon* 17 (2), 2016, 68–90; J. J. Venter, “Voltaire’s Satirical Catechisms: Secular Confessionalism”, *Phronimon* 19 (1), 2018, 1–29.

²⁰⁸ J. Schmitt, *Der Kampf um den Katechismus in der Aufklärungsperiode Deutschlands*, 4.

том су „pravila i formule“, које обезбеђују „neprestanu nezrelost“.²⁰⁹ Шмит наставља говорећи да Кант није у једино Цркви видео виновника вечне незрелости, јер Кант пише: „А сада са свих страна чујем позив: не размишљајте!“²¹⁰; али, будући да Црква и њени учитељи имају нарочито јак утицај на културу, изнова се враћа њеном критиковању.²¹¹

Јасно је да Кант својим *sapere aude* посебно напада духовно старатељство. Против тог старатељства је усмерен највећи део његових аргумената. Па ипак, тамо где се катихизис именовом помиње у његовим списима, помиње се, чини се, у помирљивом тону.²¹² Кант на тим местима прихвата да је свештеникова дужност подучавати ученике у складу са симолом цркве којој служи.²¹³

Међутим, ову афирмацију катихизиса треба посматрати у светлу познате Кантове тезе о *приватној употреби ума*. Кант говори да свугде постоји ограничавање слободе, али се даље пита:

*Ali, koje ograničenje smeta prosvetljenosti, a koje joj ne smeta, nego joj je u stvari čak i potrebno? — Ja odgovaram: javna upotreba čovekovog uma mora u svako doba da bude slobodna, i jedino ona može da ostvari prosvetljenost među ljudima; no privatna upotreba uma sme češće da bude veoma usko ograničena, a da se zato ipak naročito ne odmogne napredak prosvetljenosti. Pod javnom upotrebom čovekovog vlastitog uma podrazumevam onu koju neko, kao naučenjak, čini od njega pred svekolikom čitalačkom publikom. Privatnom upotrebom nazivam onu koju on od svoga uma sve da čini u izvesnim građanskim dužnostima, ili službama, koje su mu poverene.*²¹⁴

²⁰⁹ Emanuel Kant, „Odgovor na pitanje: šta je prosvetljenost?“, 44.

²¹⁰ *Ibid.*

²¹¹ J. Schmitt, *Der Kampf um den Katechismus in der Aufklärungsperiode Deutschlands*, 5.

²¹² Треба скренути пажњу на чињеницу да је и сам Кант аутор једног катихизиса. У свом познијем делу *Метафизика морала*, у оквиру методологије етике, Кант нуди пример поучавања моралном катихизису. Ради се, наине, о кратком дијалогу између учитеља и ученика, у коме учитељ поставља питања а ученик одговара. Оно што овај текст разликује од типичног текста катихизиса је чињеница да се ради о фрагменту који наставник, у складу са околностима у којима се на часу нађе, треба да попуни и доврши. Courtney Morris, “Kant's moral catechism revisited”, *Journal of Philosophy of Education*, Volume 55 (6, Special Issue: Kant on Education and Improvement), 2021, 990–1002.

²¹³ J. Schmitt, *Der Kampf um den Katechismus in der Aufklärungsperiode Deutschlands*, 6.

²¹⁴ Emanuel Kant, „Odgovor na pitanje: šta je prosvetljenost?“, 44.

Управо је ово положај наставе катихизиса у просветитељству.²¹⁵ Сам Кант као илустрацију поделе на јавну и приватну сферу даје пример свештеника. Свештеник је, према њему, дужан да се својим ученицима и вернима обраћа у складу са симболом цркве којој служи, јер је он под тим условом и примљен у службу. Међутим, као научник, он има не само потпуну слободу, већ је и позван да пренесе публици све своје мисли о ономе што је погрешно у наведеном симболу, као и предлоге за боље уређење религије и цркве.²¹⁶

Када свештеник поучава верне, он поучава у складу са својом службом, као заступник цркве. Он за та и таква учења нема слободу одлучивања, те ни да поучава према сопственом нахођењу, већ је ту постављен да подучава према правилима и у име неког другог. Чак и кад говори о правилима које није спреман да прихвати у потпуности, све док она нису у супротности са *унутрашњом религијом*, он ради на корист заједнице.²¹⁷

Дискрепанцију између личног убеђења и учења Цркве Кант посматра као сасвим нормалну појаву — штавише: као феномен у служби просвећености. Према Кантовом мишљењу, недостојно је савремености да велики број људи духовно још увек живи на рачун поколења прошлих времена. Догме формулисане на црквеним саборима не могу довека образовати религијска убеђења људи — ниједан период нема права да будућности забрани проширивање сазнања и ослобађање од заблуда.²¹⁸

Предавати будућим поколењима симболе вере и обавезивати на њих је противно разуму. То би значило супротставити се просвећивању народа, што је једнако злочину „protiv ljudske prirode“²¹⁹. Наметнути потомцима законе који ће их скренути с пута даљег просвећивања и довести у такво стање, у којем ће бити онемогућено да обогате своја знања је, према Канту, недопустиво.²²⁰ Зато, додаје Шмит, Кант својим *sapere aude!* жели да пробуди самосвест својих савременика.²²¹

²¹⁵ J. Schmitt, *Der Kampf um den Katechismus in der Aufklärungsperiode Deutschlands*, 6.

²¹⁶ Emanuel Kant, „Odgovor na pitanje: šta je prosvećenost?“, 45.

²¹⁷ *Ibid.*

²¹⁸ J. Schmitt, *Der Kampf um den Katechismus in der Aufklärungsperiode Deutschlands*, 7.

²¹⁹ Emanuel Kant, „Odgovor na pitanje: šta je prosvećenost?“, 46.

²²⁰ *Ibid.*

²²¹ J. Schmitt, *Der Kampf um den Katechismus in der Aufklärungsperiode Deutschlands*, 7.

Шмит константује: у Кантовим исказима као императив савремености можемо прочитати одбацавање свих симбола. Ново доба мора одбацити симболе и катихизисе уколико жели да буде просвећено, јер „bis dahin ist Aufklärung noch nicht Wirklichkeit“²²².

Просвећена времена захтевају борбу у корист разума и ослобађања појединца. Просветитељска борба усмерена је против баријера подигнутих у прошлости, а будући да је њих посебно Црква неговала и одржавала, просветитељи су се осећали дужним да дигну свој глас против правила и формула, а у корист слободе.²²³

Уколико Канта посматрамо као гласноговорника просветитељства, јасно је да је ново доба било непријатељски расположено према катихизису. Сходно просветитељском *усуди се да мислиш*, појединац своје религијске ставове више не може градити на црквеним догмама, већ мора приступити питањима религије са потпуном аутономијом и одговорношћу. Катихизис као жанр томе се противи.²²⁴

5.1.3. МЕСТО КАТИХИЗИСА У ДОБА ПРОСВЕТИТЕЉСТВА: САВРЕМЕНЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ. Постоје, међутим, и другачији приступи овој проблематици. Данас, када се на антагонизам епохе просветитељства и религије гледа са резервом, те када су у науци увелико присутни термини као што је религијско просветитељство, положај катихизиса у доба разума интерпретира се на посве другачији начин.

Поједини аутори данас истичу да, иако је било радикалних критичара религије у XVIII веку, једна од главних карактеристика просветитељске критике религије јесте пре свега упозоравање на идеолошке, политичке и инструменталне злоупотребе религије.²²⁵

Позивајући се на Кантове радове након његовог програмског текста просветитељства, објашњава се да је Кант сматрао да религијском катихизису треба претходити морални катихизис. У делу *Метафизика морала* из 1797. године, Кант разликује неколико облика поучавања: акроаматички (настава за слушатеље) и еротематички (учитељ испитује ученике о ономе што их жели научити). Други облик поуке

²²² „Дотад просвећеност још увек није стварност“ [превод С. З.]; *Ibid.*

²²³ *Ibid.*, 8.

²²⁴ *Ibid.*

²²⁵ Ivana Mikulić, Željko Senković, „Onkraj nauka kršćanskoga: Austrijski katekizam u hrvatskoj književnoj kulturi 18. stoljeća i Kantova misao prosvetiteljstva“, *Filozofska istraživanja*, vol. 39, No. 3, 2019, 671.

се дели на: дијалошки (ако се испитује људски ум) и катихетски (ако се испитује само памћење ученика). Карактеристика катихетске методе огледа се у томе што се она примењује када ученик не зна чак ни постављати питања, а учитељ има могућност само да пита. На основу овога катехизис можемо схватити као водич за оне који су још увек у „моралној хетерономији“, односно за особе којима треба водич и морални законодавац приликом расуђивања.²²⁶

Кант у наведеном делу каже:

*No u odgoju je najvažnije da se moralni katekizam ne iznosi pomiješan (amalgamiran) s religijskim katekizmom, a pogotovo da on ne slijedi nakon potonjega; nego da se moralni katekizam uvijek, i to s najvećim marom i opširnošću, dovede do najjasnijeg uvida. Jer bez toga poslije od religije ne postaje ništa drugo nego licemjerje, pa čovjek iz straha priznaje dužnosti i hini da sudjeluje u religiji koju ne nosi u srcu.*²²⁷

То се може тумачити на следећи начин: „Оно што се може догодити и што се догађа када нема онтологијског првенства моралног пред религијским, јест власт попoвштине, религијско празноверје и тlapња, фетишизација.“²²⁸

Кантова перспектива, која није била противрелигијска, претпоставља да катихизис може и треба имати моралан карактер. Након усвајања моралног катихизиса и његовог формативно-одгојног учинка на ученика, катихизис може имати и религијски карактер. Тако се избегава „вјеровање само у оно што се може историјски спознавати и што би био јарам статутарног закона.“²²⁹

Канту је било важно да упозори на опасности у које слепо покоравање црквених норми може водити. Са друге стране он истиче простор моралности, који је за њега увек и простор слободе. Тако је то „[...] у коначници његов специфичан прилог тумачењу катекизма: умјесто да у нашу предоджбу о катекизму нужно улази слика клера, оvdје је на djелу момент слободе и одгоја.“²³⁰

²²⁶ *Ibid.*, 674.

²²⁷ Цитирано према: I. Mikulić, Ž. Senković, „Onkraj nauka kršćanskoga...“, 674.

²²⁸ *Ibid.*

²²⁹ *Ibid.*

²³⁰ *Ibid.*

Најпознатија крилатица просветитељства *усуди се да мислиш* упућена је сваком субјекту, односно сваком народу и друштву на путу ка слободи. То је „svevremenski poziv na mišljenje, samostalnost i oslobađanje od (samoskrivljene) nezrelosti. *Taj poučak suprotan je religijskim naucima utoliko ukoliko u njima prevladava ideologijski moment, pogotovo ako se vezuju uz političku vlast i potpomažu tutorstvo i podložništvo* [курзив наш].“²³¹ На тај начин положај жанра катихизиса је превреднован, али за њега и даље има места у оквирима поетике епохе просветитељства. Било како било, извесно је да је катихизис стајао на раскрсници мишљења старог и новог доба.

²³¹ *Ibid.*

5.2. Одељак ѿ Богопознаннн у делу Пѣрвое оуѣненн хотѣщымъ оуѣнтнса кннѣгъ пнсмены Славѣнскнмн, называемое Букварѣ Захарије Орфелина

Дело *Первоје ученије хотѣшчим учнтсја кнѣг писмени славенскнми, называемоје Буквар* још од свог објављивања представљало је изазов истраживачима. Буквар *Первоје ученије* штампан је без података о аутору, месту и години издања. Идентификовање аутора, као и места и године издања, питања су која ће научници одгонетати деценијама.²³²

Данас су ове информације познате: поменути буквар дело је Захарије Орфелина издато у венецијанској штампарији Димитрија Теодосија 1767. године.²³³ Буквар је доживео и друго издање, које је објављено у Бечу 1792. године, у штампарији Стефана Новаковића, а о трошку Марка Теодоровича, Бугарина родом из Разлога.²³⁴

Значај дела за све средине у којима се оно користило је свакако био велики. Новине које је буквар *Первоје ученије* донео огледају се, пре свега, у употреби методичких поступака који су за своје доба били модерни, употреби грађанске ћирилице, као и уношењу поглавља о грађанској култури у букварски тип приручника, где су се најчешће налазили текстови само сакралног карактера.

Док је прво издање немо по питању библиографских података, бечко издање на насловној страни доноси те информације — буквар је штампан „нжднвеннѣмъ г. Марка Феодоровича Бугара родомъ нзъ Разлога. Въ Бѣннѣ, при г. Стефанѣ ѿ Новаковнчѣ, въ Славенно – Сервској, Балахѣйској и Восточныхъ Языковѣ Прнвилег. Тѣпографнѣ 1792.“²³⁵ Поред те разлике, у другом издању су изостављена последња три реда текста са насловне стране примерка из 1767. године, где се каже: „нынѣ первѣе ради оупотребленнѣ Сервскаго Юношества изданѣ.“²³⁶

Што се тиче садржаја буквара, венецијанско издање се састоји из девет поглавља. Поглавља *О писменех, О слогах, О реченијах, О речах* и *О слогах под титлами* тичу се

²³² Боривој Чалић, „Буквар Велики Захарије Орфелина као просветитељска идеја образовања“, у: *Буквари и букварска настава код Срба*, Београд, 2010, 55–58.

²³³ Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд, 1964, 85–86 (бр. 82).

²³⁴ *Ibid.*, 232–233 (бр. 256).

²³⁵ Захарија Орфелин, *Первое оуѣненн хотѣшчимъ оуѣнтнса кннѣг пнсмены Славенскнмн, называемое Букварѣ*. Беч, 1792.

²³⁶ Захарија Орфелин, *Первое оуѣненн хотѣшчимъ оуѣнтнса кннѣг пнсмены Славенскнмн, называемое Букварѣ*. Венеција, 1767.

језикословних питања. Одељци *О Богопознанију* и *О молитве* представљају најобимнији део буквара и тичу се богословских питања. Најзад, Орфелин доноси и поглавља *О числах* и *О гражданских вешчах*.

Бечко издање, са друге стране, поред девет побројаних поглавља садржи и *Мѣсацословъ съ Бѣгомъ сѣмимъ всего лѣта*, са тропарима и кондацима већих црквених празника, као и *Придатокъ*, који представља хронологију важнијих догађаја из светске историје. Према Михаиловићу, *Месецослов* који се налази у бечком издању објављен је и као посебна књига исте године, а *Додатак* је заправо прештампани део Орфелиновог *Вечног календара* из 1789. године.²³⁷

Сведочанства о распрострањености Орфелиновог буквара прикупио је Боривој Чалић. Он наводи да је извесни Теодор 1768. године узео три буквара од Орфелина да их прода на вашару у Руми. Примерак буквара налазимо и у Новом Саду. Анђа, жена Новосађанина Ристе Георгијевића, у својој заоставштини распродатој на лицитацији након њене смрти, имала је Орфелинов буквар.²³⁸

Оставља се могућност да је у библиотеци Горњокарловачке митрополије 1775. године било примерака буквара. Такође, венецијанско издање могло је бити ускладиштено и код новосадских трговаца Теодора Димитријевића и Ђорђа Ракића. Најзад, дубровачки трговац Јевтан Ковачевић помиње „1970 буквара различитије“, али је тешко утврдити да ли је међу њима могао бити и неки примерак буквара *Первоје ученије*.²³⁹

У делу *Бугарске старине из Македоније* Јордан Иванов износи закључке о употреби другог издања буквара *Первоје ученије* у Бугарској. Он наводи: „Нѣма сѣмнѣние, че Марковиятъ букваръ ще да се е прѣскалъ и изъ бѣлгарскитѣ земи, дѣто не бѣ прѣстанала да се учи словѣнската книга. Въ това се увѣрjаваме отъ разпространението и на други сръбски учебни книги въ Бѣлгарско и прѣзъ XIX вѣкъ. Освѣнъ това, единствениятъ познатъ у насъ екземпляръ на Марковия букваръ се намѣри въ Самоковско.“²⁴⁰ Распрострањеношћу бечког

²³⁷ Г, Михаиловић *Српска библиографија XVIII века*, 232–233 (бр. 256).

²³⁸ Б. Чалић, „Буквар Велики Захарије Орфелина као просветитељска идеја образовања“, 58.

²³⁹ *Ibid.*, 58–59.

²⁴⁰ Јордан Иванов, *Бѣлгарски старини из Македония*, Софија, 1908, 266.

издања Орфелиновог буквара у Бугарској бавила се и Вера Бојчева.²⁴¹ Данас је у бугарским библиотекама похрањено најмање дванаест примерака другог издања Орфелиновог буквара.²⁴²

О разлозима који су подстакли Захарију Орфелина да састави свој буквар читамо у предговору. Будући и сам учитељем, Орфелин сведочи:

Самый искъсъ показуетъ, что Сербскіе дѣти совѣщающеса чтенію Славенскихъ книгъ, много времени гвѣатъ въ начаткахъ того, и на послѣдокъ не весьма много изидетъ изъ школъ, которые бы безъ погрѣшенія правлно и добро читати могли; причина того есть, что они не имѣтъ о сновательнаго въ самомъ началѣ наставленія. Правда что они употребляютъ Московскій меньшій и Кіевскій большій бѣкварей, но какъ оныя бѣквары устроены ради Россіановъ, кондѣ изговарываніе писменъ и реченій Славенскихъ природно, да и учителя у нихъ съ знаніями къ тому способнѣе, а напротивъ того у сербовъ изговарываніе реченій весьма отлѣнное, учителей же способныхъ не весьма много, то оныя бѣквары дѣтѣмъ Сербскимъ не великою пользою дѣлаютъ.²⁴³

Свестан проблема са којима се деца и учитељи сусрећу приликом овладавања вештином читања, Орфелин издаје буквар који ће „отрока ка совершеному доброму чтенију за весьма краткоје времја без великаго труда наставити“.²⁴⁴

Уколико кренемо у потрагу за литературом коју је Орфелин користио приликом састављања свог буквара, најважнија сведочанства на којима се морамо задржати су она која аутор оставља у самом делу. Тако, на пример, налазимо да је поглавље *О слогах* састављено по угледу на петроградски и латински буквар. Уз то, у свом *Магазину* додаје да

²⁴¹ Вера Бојчева, „Букварѣт на Марко Теодорович – съдържание и разпространение в България“, доклад изнесен на Първия конгрес по българистика, 23. мај – 3. јун, 1981. године. Поред Бојчеве, другим издањем Орфелиновог буквара, између осталих, бавили су се и: Русин Русинов („Черковнославјанският буквар на Марко Теодорович в историята на новобългарския книжовен език“, *Славистични проучвания* (В чест на XI международен славистичен конгрес), Велико Трново, 1993, 103–106) и Георги Тренчев („Българин, родом от Разлог : 210г. от издаването на буквара на Марко Теодорович“, *Аз буки*, XII, 21, 22 - 28 мај 2002).

²⁴² Георги Тренчев, „Българин родом из Разлога (230 години от издаването на Буквара на Марко Теодорович)“, *Македонски преглед*, 45/4, 2022, 125–161.

²⁴³ Захарија Орфелин, *Первое оученіе хотѣвшимъ оучитиса книгъ писмены Славенскими, называемоѣ Бѣкварѣ*, 1767, 3.

²⁴⁴ *Ibid.*, 3–4. О погледима Петра Берона, аутора најзначајнијег бугарског буквара XIX века, на питање образовања деце, видети: Надя Данова, „Взгледите на Петър Берон за детската възраст“, *Исторически преглед*, 2018, 4, 64–113.

су прва четири поглавља настала у највећој мери по угледу на немачки буквар штампан у Бечу.²⁴⁵

Као што то ради и у претходним деловима свог *Буквара*, Орфелин нам на крају поглавља *о Богопознанији*, чији је циљ „отрока [...] къ праводѣ Бѣгопознанію и Бѣгопочтанію наставити“, оставља сведочанство о изворима којима се користио приликом његовог састављања. Текст поглавља, наиме, у целости је преузет из катихизиса *Краткаја богословскија сказанија* Теофана Прокоповича.

Краткаја сказанија штампана су исте године и у истој штампарији као и Орфелинов *Буквар*. Како сазнајемо из предговора, дело је намењено онима који поучавају друге вери, али се у недостатку времена недовољно посвећују изучавању богословља. Текст је подељен на три *сказанија* и у сваком се најпре излажу својеврсне богословске тезе, да би се затим њихов садржај протумачио. Управо те тезе, без њиховог тумачења, представљају текст одељка *о Богопознанији* из *Буквара*.

Тиме се чини да је предлошак одељка *о Богопознанији* из Орфелиновог *Буквара* идентификован. Међутим, у литератури се константује да још увек није испитано у каквом су односу Прокоповичеви катихизиси штампани у Санкт-Петербургу 1764. и 1765. године с катихизисом *Христианское учение о Боге, Промысле, о законе* (Могилев, 1761), као ни то које је од поменутих дела могло послужити као узор делу *Краткаја сказанија* штампаном у Венецији 1767. године. Стога проблем предлошка венецијанског издања дела *Краткаја сказанија*, а самим тим и поменутог одељка *о Богопознанији*, остаје још увек нерешен.²⁴⁶

Колико је данас познато, Прокопович је, поред осталих богословских дела, саставио и два катихизиса: *Краткое учение христианское*²⁴⁷ (1717) и *Краткие сказания*²⁴⁸

²⁴⁵ Б. Чалић, „Буквар Велики Захарије Орфелина као просветитељска идеја образовања“, 64–65.

²⁴⁶ *Ibid.*, 69.

²⁴⁷ Наслов у целини гласи: *Краткое учение христианское, малому отроку, и невежи всякому, прислушающее, беседами учителя и ученика составленное.*

²⁴⁸ Наслов у целини гласи: *Краткие сказания. Первое о Бозе, что и каков и коликий есть Бог наш. Второе о Божиим промысле, каковое имеет Бог и обще к всем тварем своим и особливо к человеку о вечном его спасении. Третье о законе Божиим, которым всяк человек должен управлять житие свое, дабы живота вечного не лишиться. Предлагаемая на пользу не только младым отроком, но и мужавшим обоого пола особам тем которым неудобно в пространных богословских учениях упражняться.*

(1731/1733). Оба дела су објављена након његове смрти. Текстови су по свој прилици повезани, иако се разликују и по обиму и по начину презентације грађе.²⁴⁹

Прво дело написано је као дијалог између учитеља и ученика. Састоји се из предговора „Повѣсть краткаѧ ѡ Бѣѣ, н ѧѧ ѡ смотренїи” и две беседе „Ѡ Бѣѣ, создании мира, н смотренїи ѡщелѣ” и „Ѡ смотренїи Бѣїемѣ спасителномѣ“. У предговору су изложене тезе које се затим у беседама, у форми питања и одговора, објашњавају.

Друго дело је сачињено из три *сказанија*: „ѡ Бѣѣ“, „ѡ Бѣїемѣ промыслѣ“ и „ѡ законѣ Бѣїи“. У њима су најпре истичу богословске тезе (у рукопису оне су дате верзалом, док су у штампаним издањима најчешће дате масним словима), да би се након тога детаљно протумачиле и поткрепиле аргументима. Како се тезе одликују крајњом сажетости, претпоставља се да су оне биле намењене учењу напамет. Грађа у овом делу није изложена у виду питања и одговора, а нема ни дела о Светим тајнама и хришћанској есхатологији, што ово дело разликује од структуре типичног катихизиса.²⁵⁰

Оно што упућује на генетичку повезаност ова два дела јесте Прокоповичев запис на насловној страни рукописа *Краткое учение христианское* из 1717. године, где он признаје да је текст рукописа обимнији него што би требало и него што би цар Петар I желео. Због тога обећава да ће написати књигу једноставнију и обимом мању, тако да она величином представља четвртину или трећину катихизиса *Краткое учение христианское*.²⁵¹

Да су управо *Краткие сказания* књига коју је Прокопович обећао потврђује чињеница да у њој налазимо списак богословских теза који је, са изузетком пете тезе из првог *сказанија* о исхођењу Духа Светог од Оца која је придодата у текст дела *Краткие сказания*, у потпуности идентичан списку из предговора првог катихизиса „Повѣсть краткаѧ ѡ Бѣѣ, н ѧѧ ѡ смотренїи”. Уз то, текст катихизиса *Краткие сказания* значајно је краћи од претходног, иако му је додат одељак *о Закону*.²⁵²

²⁴⁹ Маргарита Корзо, „Катехетические сочинения Феофана Прокоповича“, *Славянский Альманах*, Индрик, 2014, 267.

²⁵⁰ *Ibid.*, 269–270.

²⁵¹ *Ibid.*, 268.

²⁵² *Ibid.*, 270.

Што се тиче издања ових дела која су Орфелину могла бити доступна, утврђено је следеће. Прво издање поменутих Прокоповичевих катихизиса приредио је могиљевски епископ Георгије Конијски. Он је у Могиљеву 1757. и 1761. године издао катихетски приручник који представља компилацију два Прокоповичева катихизиса. У могиљевском издању катихизиса *Краткое учение христианское* из 1717. године штампан је у целости, а из катихизиса *Краткие сказания* штампан је само трећи део и то у измењеном облику.²⁵³

Следеће издање штампано је 1765. године у Синодалној типографији у Санкт-Петербургу. Реч је о делу *Сокращенное христианское учение*, које представља неизмењени текст катихизиса *Краткие сказания*. Најзад, годину дана касније, у истој штампарији, штампан је и катихизис *Краткое учение христианское* под насловом *Диалогисм, сиесть беседа о догматах православных церкви*.

Узимајући све ово у обзир, можемо закључити да је само једно од побројаних издања Прокоповичевих катихетских дела могло послужити Орфелину за предлогак венецијанског издања дела *Краткаја сказанија* — катихизис *Сокращенное христианское учение* из 1765. године.

На такав закључак наводе следеће чињенице. Пре свега, Орфелин у издањима из 1757. и 1761. године није могао наћи текст дела *Краткие сказания* у целости, већ само текст катихизиса *Краткое учение христианское* из 1717. године, који структуром и садржајем не одговара Орфелиновом венецијанском издању. Затим, богословске тезе које се налазе у сва три издања Прокоповичевих катихизиса, Орфелин је могао да преузме само из санктпетербуршког издања *Сокращенное христианское учение*, јер ни могиљевско нити санктпетербуршко издање из 1766. године немају интерполирану пету тезу о исхођењу Духа Светог. Најзад, то нам потврђује и текстолошко упоређивање ова два текста, из ког се види да су разлике (и то готово искључиво на плану ортографије) минималне.²⁵⁴

²⁵³ *Ibid.*, 272.

²⁵⁴ Упореди: Феофан Прокопович, *Сокращенное христианское учение*, Санкт-Петербург, 1765; доступно на сајту РГУ: <https://search.rsl.ru/ru/record/01004092782> и венецијанско издање из 1767. године, доступно на сајту УБ „Светозар Марковић“ <http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/93/kratkaja-skazanija> (приступљено 17.07.2023).

Тако Орфелин, говорећи да је текст одељка *о Богопознанији* у свом буквару преузео из књижице *Краткија богословскија сказанија*, посредно упућује на дело *Сокращенное христианское учение*.

Из методичке напомене коју Орфелин у *Буквару* оставља учитељима сазнајемо каква је била идеја иза прештампавања овог Прокоповичевог катихизиса.

[ДѢти] *долженствуютъ сѣи члены наизъустъ выучити; но тако, чтобы они знали купно и содержаніе каждаго члена, ради чего учитель долженъ каждый членъ во время уроковъ изъяснити просто: самъ же онъ имѣетъ къ тому наставленіе въ Книжицѣ зовомой: [П. ѠЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА АРХІЕПИСКОПА НОВОГОРОДСКАГО] КРАТКІЯ БОГОСЛОВСКІЯ СКАЗАНІЯ.*²⁵⁵

Орфелин је, дакле, наставу *богопознанија* и *богопочитанија*, замислио тако што би деца наизуст учила богословске тезе, а учитељи би били дужни да им те тезе (односно, чланове, како их Орфелин назива) протумаче и објасне. Књига која учитељима треба служити као приручник при томе јесте управо катихизис *Сокращенное христианское учение* прештампан под насловом *Краткаја сказанија*.

На питање зашто је Орфелин одабрао управо ово дело као модел за одељак у свом *Буквару* а не, на пример, *Диалогисм*²⁵⁶ или неко друго катихетско дело, тешко је одговорити са сигурношћу. Вероватно да је на то утицало више фактора. Један од разлога може бити и начин излагања материјала у катихизису *Сокращенное христианское учение*, који не одговара типичном начину презентацији грађе у форми питања и одговора.

Руварац нам доноси занимљиво сведочанство о Орфелиновом мишљењу поводом катихизиса састављеног од питања и одговора. У писму митрополиту Мојсију Путнику Орфелин пише:

В сем (т. ј. 1783.) издатом у Русији малом катихизису за народне школе, в 35 страницъ состојаищем катихизисѣ њестъ вопросовъ и отвѣтовъ. О било би далъ Бог,

²⁵⁵ Захарија Орфелин, *Первое оученіе хотѣицимъ оучитиса книгъ писмены Славенскими, называеиое Букварь*, 1767, 53.

²⁵⁶ Иако можда методолошки није одговарао Орфелиновој концепцији образовања, и други Прокоповичев катихизис *Диалогисм, сиестъ беседа о догматахъ православныя церкви* је штампан након *Буквара* и *Краткихъ сказанија*. Будући да је Орфелин, као што смо видели, био добро упознат са Прокоповичевим саставима, требало би испитати могућност да је управо он дао и ово дело да се прештампа 1785. године.

чтоб никогда не било о свјатих, паче ли о непостижимих вешчах вопросов, которие первјее от западнија церкви чрез прокълатаго Петра Ломбарда произишли, и толь велики в божиеј церкви раздор причинили. Ориген бил перви катихета между греками, св. Кирил јерусалимски бил такожде учител, но катихизиси их не били вопросами и отвјетами сочинени. Вопросы и отвјети толико изучавшаго их ползујут, јелико папагаја рјечи, коликим он обучен, а даљее ничего.²⁵⁷

*

Узимајући све изнето у обзир, чини се да је наша потрага за предлошком шестог поглавља буквара *Первоје ученије* окончана. Оно, као што је то случај и са букваром у целини, доноси извесне новине у односу на друга дела букварског типа. Те новине се, пре свега, огледају у напуштању традиционалне форме побројавања кључних појмова хришћанске вере у катихетским, хрестоматијским деловима буквара (као што је то случај, на пример, у *Кијевском буквару*²⁵⁸). Форма излагања материјала у одељку *О Богопознанији* не следи ни начин презентације грађе у виду питања и одговора катактеристичан за катихизисе (на пример, *Мали катихизис* Јована Рајића²⁵⁹). Уместо тога, Орфелин у свој буквар уноси текст сачињен од теза и њихових појашњења, подобан за подстицање и развијање ученичког самосталног размишљања и расуђивања — дело Теофана Прокоповича *Сокращенное христианское учение* из 1765. године.

²⁵⁷ Наведено према: Димитрије Руварац, „Архимандрита Јована Рајића Историја катихизма“, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије*, бр. 19 и 20, Сремски Карловци, 1912, 301. Сва је прилика да Орфелин говори о катихизису Теодора Јанковића Миријевског.

²⁵⁸ *Буквар или началное оутеніе хоташцыгь оутитиса книгъ писмены славено-сербскыи*, Беч, 1770; доступно на Дигиталној Библиотеци Матице српске: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/599>.

²⁵⁹ Јован Рајић, *Катихисъ малый*, Беч, 1776; доступно на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/164>.

5.3. Ὁρθόδοξος Ὀμολογία митрополита Павла Ненадовића

5.3.1. ПРЕДЛОШЦИ ОРТОДОКСОС ОМОЛОГИЈЕ. Сведочанства о неразвијеном школству на простору Карловачке митрополије у време митрополита Павла Ненадовића могу се наћи у његовим посланицама. Митрополит је инсистирао на просвећивању народа и указивао да је необразованост разлог многим проблемима.²⁶⁰ Наредбе које је издавао у својим посланицама у вези са недељним школама, а чија је сврха била подучавање људи, нису се поштовале. Због тога су уследиле оштре митрополитове реакције у виду визитација које су имале за циљ да утврде ниво образовања верних.

Чињеница је, међутим, да ни свештеници нису најбоље знали оно чему је у недељним школама ваљало подучавати верне.²⁶¹ Да би олакшао учење основама православне вере, митрополит 1754. године најпре у облику рукописа шаље текст катихетског садржаја манастирима, а затим га 1758. уз Орфелинову помоћ и издаје. То је позната *Ортодоксος оμολογιја*.

Садржај књижице *Ортодоксος оμολογιја* је представљао минимум знања који је сваки свештеник морао наизуст знати и пре 1754. године. Митрополит Вићентије Јовановић у својој инструкцији свештеницима од 1732. године заповеда да је сваки свештеник дужан напамет научити „в кратцје избрато из ‘Исповједанија православнија вјери’“. Садржај екстракта митрополита Вићентија Јовановића је следећи:

- *Три совјети евангелскија,*
- *Седм таин новаго завјета,*
- *Три добродјетели, глаголемија богословнија,*
- *Четири добродјетели евангелскија,*
- *Седм даров духа свјатаго,*
- *Плуди духа свјатаго,*
- *Седм дјел милости тјелеснија,*
- *Седм дјел милости духовнија,*

²⁶⁰ Ненад Нинковић, *Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића*, Београд, 2015, 422.

²⁶¹ *Ibid.*, 423.

- *Седм грјехов смртних имже противолежат честнија добродјетели,*
- *Грјеси против духа свјатаго,*
- *Грјеси горко на небо вопијушчи к Богу,*
- *Девјат блаженств евангелских,*
- *Пјат чувств тјелесних,*
- *Пјат чувств душевних,*
- *Четири посљеднија и достопамјатнија.*²⁶²

Рукопис који је уз циркуларну посланицу 13. септембра 1754. године митрополит Ненадовић послао, морао је у сваком манастиру бити прво преписан а затим наизуст научен. Они који науче текст рукописа удостојиће се митрополитове милости, док ће монахе који не буду знали чекати „достојна каштига“.²⁶³

У циркулару издатом следеће године, митрополит пише да је дужност настојатеља да братију надзиру „ашче заповједанаја и сокращено из катихизиса и символа вјери сочињенаја [курзив наш] и всјакому манастиру за изученије наложенаја братија изучиша“. Међутим, како настојатељи манастирски не извештавају о томе ко је од братије научио дати текст а ко није, митрополит пише да ће сам доћи и видети „катори онај *екстракт из катихисиса* [курзив наш] научили и катори не научили“.²⁶⁴

Неколико година касније (тачније: другог септембра 1759. године) митрополит понавља своју наредбу да су сви, од настојатеља од последњег монаха, дужни „краткоје вјери исповједаније у књижици сложеноје“ науче напамет. У међувремену је Захарија Орфелин поменути књижицу изрезао на бакру и она се код њега може купити по цени од „3 грошића“.²⁶⁵

²⁶² Димитрије Руварац, *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века*, Сремски Карловци, 1902, 23.

²⁶³ Тихомир Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову. Студија из културне и књижевне историје*, Нови Сад, 1907, 284–285

²⁶⁴ *Ibid.* Више о посланицама митрополита Павла Ненадовића у: Дамаскин Грданички, „Посланице митрополита Павла Ненадовића (1699–1768)“, *Богословље*, IV–1, Београд, 1929, 7–36; доступно на: <http://bogoslovlje.pbf.rs/images/arhiva/1929/1929-02.pdf>.

²⁶⁵ *Ibid.*, 285–286. Тихомир Остојић сматра да је *Ортодокс осомологија* кратак извод из катихизиса Петра Могиле. Поред тога, Остојић наводи и занимљив закључак: узимајући у обзир временски оквир Доситејевог боравка у манастиру Хопово, он је свакако морао учити текст *Осмологије* напамет, као што су то радили и остали монаси. (*Ibid.*, 333)

Осим свештених текстова (Символ вере, молитва Оче наш, Блаженства, Декалог), *Ортодокс осологија* је садржала и одељке посвећене, на пример, црквеним заповестима, делима духовне и телесне милости, духовним и телесним чулима. *Осмологија* је, дакле, поред функције основног приручника о најважнијим догматима православне вере, могла служити и као подсетник приликом свете тајне исповести.

Припремање за исповест је и у XVIII веку значило испитивање савести у односу на седам смртних грехова, десет Божјих заповести, као и на пет чула и дела духовног и телесног милосрђа.²⁶⁶ Познато је колико је митрополит Павле Ненадовић полагао на свету тајну исповести,²⁶⁷ те би било очекивано да је *Осмологију* замислио и као упутство за преиспитивање савести верника приликом припреме за исповест.

Према савременим истраживањима, дело *Ортодокс осологија* настало је, између осталог, на основу Канизијевог *Малог катихизиса*.²⁶⁸ Упоредним прегледом тематске грађе ова два дела, закључује се да се она скоро стопроцентно подудара.²⁶⁹ Један од главних аргумената за овакву претпоставку јесте положај црквених заповести. Наиме, оне су на исти начин позициониране и код Ненадовића и код Канизија.²⁷⁰

Сличности постоје и уколико се *Ортодокс осологија* упоређује са Могилиним катихизисом. Поред структуре, *Осмологији* и Могилином делу су заједнички и текстови који чине „опрему“ катихизиса. То су символ вере Светог Атанасија патријарха александријског и кратко изложење о вери патријарха антиохијског Анастасија и Кирила Александријског.²⁷¹

Како је Канизијев *Мали катихизис* у тренутку састављања *Ортодокс осологије* одавно био присутан на територији Карловачке митрополије²⁷² и будући да је ово дело једно

²⁶⁶ Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности : приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд, 2006, 35. Више о овоме у: Бодин Вуксан, „Покајање и исповијест код Срба у религиозној литератури и графици 18 века“, *Зборник филозофског факултета: Споменица Бранка Гавеле*, Серија А, Историјске науке, књ.17, Београд, 1991, 241–272.

²⁶⁷ Димитрије Руварац, „Две посланице Павла Ненадовића, владике карлштадског“, *Српски Сион*, број 10, Сремски Карловци 1905, 261; „Посланице митрополита Павла Ненадовића (1699–1768)“, 29.

²⁶⁸ Владимир Вукашиновић, *Српска теологија XVIII века — Ad Fontem*, Београд–Врњци, 2019, 20, 95–96.

²⁶⁹ *Ibid.*, 20.

²⁷⁰ *Ibid.*, 95.

²⁷¹ *Ibid.*

²⁷² *Ibid.*, 18.

од најпопуларнијих у свом жанру, чини се да је претпоставка сасвим исправна. Међутим, узимајући у обзир раније хипотезе и испитујући их, изгледа да је предлошке могуће тражити и на другим местима.

Питање је који од постојећих текстова је митрополит могао изабрати за предлошак својој *Омологији*. Текстови који су у том тренутку били присутни на простору Карловачке митрополије, колико је данас познато, између осталог су: Прокоповичево *Первоје ученије отроком*, Могилино *Православно исповедање*, *Пропедија* Дионисија Новаковића, *Катихизис* Василија Крижановског, трактат из књиге *Мир с Богом* Инокентија Гизеља, као и поменути Канизијев *Мали катихизис*.

Истраживачи указују на распрострањеност и значај Могилиног катихизиса. Истичу да је текст „и дан данас темељ свима источноправославним катихизисима“²⁷³ и наводе да је митрополит Вићентије Јовановић 1733. године прописао да сваки свештеник мора имати Могилино дело, што је, свакако, морало утицати на присутност овога дела у Карловачкој митрополији.

Важно сведочанство нам оставља и Рајић у својој *Историји катихизма*. Говорећи о стању катихетичке науке у време митрополита Павла Ненадовића, он нам преноси да Ненадовић: „[...] за то није имао укуса, нити поњатија, тога ради није се за њу ни бринуо. Но да се не би њему ни ту какав недостатак приписивао, заповеди да се *из великога катихизма рускога* [истицање наше] испише његово с почетка стављено расположење, које Захарија Орфелин на бакреним плочама изреже [...] и књижица би названа Ортодоксос омологија [...].“²⁷⁴

Ако узмемо у обзир тврдње о Ненадовићевој и Орфелиновој *Омологији* као изводу из Могилиног катихизиса, као и значај овог руског дела у читавом православном свету, чини се да је у тражењу могућег предлошка најбоље кренути од самог Могиле.

Катихизис, то јест православно исповедање вере Петра Могиле представља „фундаментално богословско дело, које је *de facto* претендовало на статус богословске

²⁷³ Димитрије Руварац, „Две посланице Павла Ненадовића, владике карлштадског“, 233.

²⁷⁴ Јован Рајић, *Историја катихизма православних Србаља у цесарским државама*, 30.

суме²⁷⁵. О значају овог катихизиса говори чињеница да је његову грчку верзију одобрио сабор црквених великодостијника: четири патријарха (цариградски, александријски, антиохијски и јерусалимски) и двадесет и два јерарха. Управо ова грчка варијанта катихизиса послужиће као предложак црквенословенског превода извршеног 1696. године у Кијеву.²⁷⁶

Дело је, заиста, обимно и сложено, и као што је то приметио Вукашиновић²⁷⁷, тешко да је могло бити од користи верницима у Карловачкој митрополији, ако имамо на уму ниво образовања описан у Ненадовићевим посланицама. Управо због своје сложености, на захтев Петра I²⁷⁸, Могилин катихизис је морао и у Русији бити замењен једноставнијим Прокоповичевим делом *Первоје ученије отроком*.²⁷⁹

Међутим, чак и летимичним прегледом текста увиђа се да на почетку Могилиног катихизиса постоје својеврсни увод и садржај.²⁸⁰ У овом делу текста се најпре говори о три одељка катихизиса и њиховом садржају. Износе се информације о томе да се први део, део о вери, излаже на основу Символа вере, други део на основу молитве „Оче наш“ и блаженстава, а трећи на заповестима Божјим.

Затим следи део текста који је налик на садржај. Текст није сложен и опширан, већ се у њему читалац само обавештава о најважнијим моментима у катихизису и месту у тексту где се они могу наћи, служећи се притом бројем питања као оријентиром.

Подударност између овог дела Могилиног катихизиса и *Ортодокс осомологије* је очигледна.

²⁷⁵ Маргарита Корзо, *Украинская и белорусская катихетская традиция конца XVI – XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований*, Канон+, 2007, 355.

²⁷⁶ Владимир Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, Интерклима графика, 2017, 96. О богословљу Петра Могиле са становишта српске теолошке мисли у: Дарко Джого, „Святитель Петр Могила в современной сербской богословской мысли“, *Труди КДА*, 23, 2015, 75–86.

²⁷⁷ В. Вукашиновић, *Српска теологија XVIII века — Ad Fontem*, 18.

²⁷⁸ М. Корзо, *Украинская и белорусская катихетская традиция конца XVI – XVIII вв.*, 397.

²⁷⁹ Мита Костић, „Духовни регуламент Петра Великог и Срби“, у: *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку*, Загреб, 2010, 103, 108.

²⁸⁰ Нажалост, приликом упоређивања, пред собом нисмо имали прво издање Могилиног катихизиса. Упоредили смо текстове према издању из 1712. године. Истраживање ће бити потпуно тек када се докаже које издање су Орфелин и Ненадовић могли имати пред собом и када се та два текста упореде. Упореди: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/378>

ОΡΘΟΔΟΧΟΣ ΟΜΟΛΟΓΙΑ	ΟΡΘΟΔΟΧΟΙ ΟΜΟΛΟΓΙΑ
<p style="text-align: center;">Сирѣчь:</p> <p style="text-align: center;">Православное исповѣданіе каѳолицескіа и Апѳскіа Цркве восточныа.</p>	<p style="text-align: center;">Сирѣчь:</p> <p style="text-align: center;">Православное исповѣданіе Каѳолицескіа и Апѳскіа Цркве восточныа.</p>
<p style="text-align: center;">Три бѣгслѣныѣ добродѣтели, Вѣра, Надѣда, Любѣ.</p>	<p style="text-align: center;">Три бѣгсловныа добродѣтели, вѣра, надежда, любовь.</p>
<p>Перваа часть ѿ вѣрѣ, раздѣлающа въ бѣ члены вѣры, сїестъ сїеннаго сѣмвола.</p>	<p>Перваа часть ѿ вѣрѣ, раздѣлающа въ бѣ члены вѣры, сїестъ сїеннаго сѣмвола.</p>
<p>Втораа часть ѿ надежди къ гдѣскій гласъ, и девать блаженства сїеннаго ѿвѣліа.</p>	<p>Втораа часть ѿ надежди, къ гдѣскій гласъ, и ѿ. Блаженствъ сїеннаго ѿвѣліа.</p>
<p>Третїа чѣ ѿ любви, въ бѣ заповѣди, и въ прочаа нѣжднаа сїеннаго писанїа ветхаго и новаго.</p>	<p>Третїа часть ѿ любви, въ бѣ заповѣди, и въ прочаа нѣжднаа сїеннаго писанїа ветхаго и новаго.</p>
	<p style="text-align: center;">къ памятному изъ ученїю сїенникомъ, Дїакономъ, іеромонахомъ, Монахомъ, и всемъ причтѣ Црквономъ, а при сїхъ учащенса юности, и всѣмъ хрѣтіаномъ. Православнымъ Архієпѣкомъ и Митрополїтомъ Сла веносербскимъ, и Обонхъ Цесаро-Кралевскихъ Велич ествъ Тайнымъ Совѣтникомъ, ихъ ѿцелленцією, Гдїномъ, г: ПАУЛОМЪ НЕНАДОВИЧѢМЪ устронса 1754. На Тѣпъ же подалъ Захарїа Орфелїнь,</p>

	Архієпископо Митрополитскій ілл: Канцелянствъ 1758.
	Орѣдоѹось омологіа.
Часть первая. вѣра сѹдвола вѣ члены.	Часть Первая. Вѣра сѹдвола вѣ Члены.
Вѣрю во єдинаго Б҃га [Оца Вседержителя, творца нѣбъ и земли, видимыи же всѣмъ и невидимыи.] ²⁸¹	Вѣрю во єдинаго б҃га оца вседержителя, творца нѣбъ и земли, видимыи же всѣмъ и не видимыи.
И во єдинаго Г҃да Іиса Хр҃та [с҃на бж҃іа, єдинороднаго, иже ѿ Оца рожденнаго, прежде всѣхъ вѣкъ. свѣта ѿ свѣта, б҃га истинна, ѿ б҃га истинна, рождена, не сотворена, єдиносѹщна Оцѣ, иже вса быша.]	И во єдинаго г҃да іиса хр҃та, с҃на бж҃іа, єдинороднаго, иже ѿ оца рожденнаго прежде всѣхъ вѣкъ. свѣта ѿ свѣта, б҃га истинна, ѿ б҃га истинна, рождена, не сотворена, єдиносѹщна оцѣ, иже вса быша.
На҃ ради члвчк҃ [и нашего ради спасеніа сшедшаго съ нѣбъ, и воплотившагоса ѿ Дха с҃та, и Мр҃ин дѣвы. и во члвччшася.]	Насъ ради члвчк҃ъ и нашего ради спасеніа, сшедшаго с нѣбъ, и воплотившагоса ѿ дха с҃та, и мр҃ин дѣвы, и во члвччшася.
Распятаго же за ны [при понтийствѣ Пилатѣ, и страдавша, и погребена.]	Распятаго же за ны при понтийствѣ Пилатѣ, и страдавша, и погребена.
И воскресшаго [в третій день пописаніи.]	И воскресшаго въ третій днь по писаніемъ.
И вошедшаго на нѣба [и сѣдѹща о деснѹ Оца.]	И возшедшаго на нѣба, и сѣдѹща о деснѹ оца.
И пакн грядѹщаго [со славою, сядити живыи и мертвыи, егже цр҃твїю не вдетъ конца.]	И пакн грядѹщаго со славою сядити живыи и мертвыи, егже цр҃твїю не вдетъ конца.

²⁸¹ Текст који се налази у угластим заградама не може се наћи у „уводном“ делу катихизиса, већ само у „главном“.

И въ Дѣа сѣаго, Гдѣа, жнвотворащаго [нже ѿ Оца нсходащаго, нже со Оцемъ н снѡмъ спокланѣма, н славнома, глѣваго пррѡкн.]	И въ дѣа сѣаго, гдѣа, жнвотворащаго, нже ѿ оца нсходащаго, нже со оцемъ н сномъ спокланѣма, н съ славнома глѣваго пррѡкн.
Во єдинн сѣзю [соборнню н апѣтѡлсквю црковъ.]	Во єдинн сѣзю соборнню н апѣтѡлсквю црковъ.
Исповѣдвю єдино крщєнїє [во ѡставленїє грѣхѡвъ.]	Исповѣдвю єдино крщєнїє во ѡставленїє грѣхѡвъ.
Чаю воскрѣнїа мертвнхъ.	Чаю вѡкресєнїа мертвнхъ.
И жнзнн бѣдѣващаго вѣка.	И жнзнн бѣдѣващаго вѣка.
Таннства.	Таннства новаго завѣта:
Крщєнїа.	Крещєнїє.
Мѣромазанїа.	Мѣропомазанїє.
Еухарїстїн.	Еухарїстїа.
Сщєнства.	Сщєнство.
Покаанїа.	Покаанїє.
Брака.	Бракъ.
Елеѡсщєнїа.	Елеѡсщєнїє.
[Ко прєстѣнн бѣѣ архангѣлово цѣлованїє] ²⁸²	Цѣлованїє архангѣлское. Къ прєстѣнн двѣ бѣѣ. Бѣѣ двѡ, радѣнса бѣгодатнаа ѡрїє, гдѣ съ тобою. Б лѣгословєна ты ѣ женахъ, н бѣгословєнъ плодь чрева твоего, такѡ сѣса роднла єсн дѣшъ нашн.

²⁸² Код Могиле се ова молитва може наћи у одговору на 40. питање из првог дела (Катихизисъ свѣчь Исповѣданїє Православнаа Бѣры Каѡлогїєскїа н Апѣтскїа Цркве Востѡннаа, Кијев, 1712, фї recto (67); <https://search.rsl.ru/ru/record/01008239593> (приступљєно 27. октобра 2022. године). У даљєм тексту на одєлке који недостају у „уводном“ делу упућиваѣе се бројєм питања у „главном“ делу катихизиса.

Часть вторая надежда:	Часть вторая надежда:
Гдскаа млтѡа на три части.	Гдскаа Млтѡа на три части.
Перваа часть прѣсловіе	Перваа Часть Предсловіе
Оче нашъ [нже еси на нбсѣхъ.]	Оче нашъ, нже еси на нбсѣхъ.
Вторая часть, семь прошеній.	вторая часть, семь прошеній.
Да стнса нма твоє.	Да стнтса нма твоє.
Да прндѣ црствіе твоє.	Да прндетъ црствіе твоє.
Да бздѣ вола твоа [яко на нбси и на землн.]	Да бздѣ вола твоа яко на нбси и на землн.
Хлѣбъ ншъ насщный [даждь намъ днесъ.]	Хлѣбъ ншъ насщный даждь намъ днесъ.
И остави на дѡгн [наша, якоже нмы оставлаѣ должникѡ нашымъ.]	И остави намъ долги наша, якоже и мы оставлаѣ должникомъ нашимъ.
И не введи на во исквшеніе.	И не введи насъ во исквшеніе.
Но нзбави насъ ѿ лѡкаваго.	Но нзбави насъ ѿ лѡкаваго.
Третја часть заключеніе.	Третја часть Заключение.
Яко твоє є цртво [и сила, и слава во вѣки, амннь.]	Яко твоє єсть цртво сила, и слава во вѣки, амннь.
Девать блаженства	Блженства вѣлскаа. Хрѡтомъ рекомаа.
Блжени нищїи дхѡмъ [яко тѣхъ є цртво нбное.]	Блжени нищїи дхѡмъ, яко тѣхъ єсть цртво нбное.
Блжени плачущїи [яко тин оутѣшася.]	Блжени плачущїи, яко тин утѣшатса.
Блжени кротцыи [яко тин наслѣдатъ землю.]	Блжени кротцыи, яко тин наслѣдатъ землю.
Блжени алчущїи [и жаждущїи правды, яко тин насытатса.]	Блжени алчущїи и жаждущїи правды, яко тин насытатса.

Бл̑жени млт̑вѣи̑ [ѣкѡ тѣи̑ помилѡваны вѣдѣтъ.]	Бл̑жени млт̑вѣи̑, ѣкѡ тѣи̑ помилѡванны вѣдѣтъ.
Бл̑жени чист̑и̑ [ср̑цѣмъ, ѣкѡ тѣи̑ б̑га ѡчр̑д̑мъ.]	Бл̑жени чист̑и̑ ср̑цѣмъ, ѣкѡ тѣи̑ б̑га ѡчр̑дѣтъ.
Бл̑жени миротворцы [ѣкѡ тѣи̑ с̑нове б̑ж̑и̑ нарекѡтсѣ.]	Бл̑жени миротворцы, ѣкѡ тѣи̑ с̑нове б̑ж̑и̑ нарекѡтса.
Бл̑жени изгнани̑ [правды ради, ѣкѡ тѣ̑ ѣ̑ цр̑тво н̑б̑ное.]	Бл̑жени изгнани̑ правды ради, ѣкѡ тѣ̑хъ ѣсть цр̑тво н̑б̑ное.
Бл̑жени есте [егда поносѣтъ вѡмъ, и изженѣтъ, и рекѣтъ всѣмъ солъ глаголъ на вы лжѡще мене ради. радѣйтеса и веселитеса ѣкѡ мзда вѡша многа на н̑б̑сѣхъ.]	Бл̑жени есте, егда поносѣтъ вѡмъ, и изженѣтъ, и рекѣтъ всѣмъ солъ гл̑въ на вы лжѡще мене ради. Радѣйтеса и веселитеса, ѣкѡ мзда вѡша многа на н̑б̑сѣхъ.
Часть трет̑ѣѡ любви.	Часть трет̑ѣѡ любви.
Десѣтъ заповѣди̑ м̑ѡв̑сею даныѡ б̑гомъ на двѣхъ скрижалѣхъ.	Десѣтъ заповѣди̑ м̑ѡв̑сею даныѡ б̑гомъ на двѣхъ скрижалѣхъ.
Ѧ̑: Скрижаль.	Ѧ̑: Скрижаль.
Ѧ̑з̑ есмь гд̑въ б̑гъ твоѣ [изведѣи̑ та̑ н̑з̑ земли ег̑петск̑ѣѡ, н̑з̑ дома работы. Не вѣдѣтъ тебѣ бози̑ ни̑и̑ развѣ мене.]	Ѧ̑з̑ есмь гд̑въ б̑гъ твоѣ, изведѣи̑ та̑ ѡ̑ земли ег̑петск̑ѣѡ, да не вѣдѣтъ тебѣ бози̑ ни̑и̑ развѣ мене.
Не сотвориши себѣ кумира [ниже всѣкагѡ подоб̑ѣѡ, елика на н̑б̑си̑ горѣ, и елика на земли̑ ни̑з̑, и елика въ водахъ̑ п̑д̑ землею. Не поклонниси̑ ни̑мъ, ниже послужниси̑ ни̑мъ. (Ѧ̑з̑ во есмь гд̑въ б̑гъ твоѣ.)]	Не сотвориши себѣ кумира, и всѣкагѡ подоб̑ѣѡ, еликѡ на н̑б̑си̑ горѣ, еликѡ на земли̑ ни̑з̑, и еликѡ въ водахъ̑ и под̑ землею да не поклонниси̑ ни̑мъ, и да не послужниси̑ ни̑мъ.

Не прїимѣши имене ГДА БГА твоего все [не ѡчисти нѣ бо ГДЪ прїемлющаго има его все.]	Не прїемли имене ГДА БГА твоего все.
Помни днѣ свѣботны [(сѣсть нлѣный) сѣти его, шесть дней дѣлай, и сотвориши вса дѣла твоя. въ день же седмый свѣботы ГДЪ БГЪ твоею, не сотвориши ѣ немъ всакаго дѣла, ты. и снѣ твой, и дщерь твоя, отрокъ твой, и отроковица твоя, волъ твой, и осла твое, и прочаа.]	Помни день свѣботный (сѣсть нлѣный) сѣти его.
Ѣ: Скржалъ.	Ѣ. Скржалъ.
Чти оца твоего, и мѣрь [твою. да блго тебѣ бвдѣт и да долголѣтѣ бвдѣши на * земли блазѣ, юже ГДЪ БГЪ твой даде тебѣ.]	Чти оца твоего и мѣрь твою, да блго ти бвдетъ, и долголѣтенъ бвдѣши на земли.
Не оубїѣши.	Не убив.
Не прелюбы сотвориши.	Не прелюбодѣйствѣй.
Не оукрадѣши.	Не укради.
Не воѡлжесвидѣтѣствши [на ближнаго твоего свѣ дѣтельства лжна.]	Не послышествѣй на друга твоего свидѣтельства лжна.
Не пожелаеш жены ближнаго [твоего, не вожелаеш дома ближнаго твоего, ни села его, ни отрока его, ни отроковицы его, ни вола его, ни осла его, ни всакаго скота его, ниже елнка сѣ блнѣнаго твоего.]	Не пожелай жены ближнаго твоего, не пожелай дома ближнаго твоего, ни села его, ни раба его, ни рабнии его, ни вола его, ни осла его, ни всего скота его, ни всего, елнко сѣтъ блнѣнаго твоего.
Седмь дары Дха сѣаго.	Дары дха сѣаго:
Мѣдрости.	Премѣдрость.

Развѣда.	Развѣдѣ.
Совѣта.	Совѣтъ.
Крѣпости.	Крѣпость.
Знаніа.	Бѣдѣніе.
Бл҃гочестіа.	Бл҃гочестіе.
Страха.	Страхъ бж҃ій.
Деѡать заповѣди цр҃ковныа.	Деѡать заповѣды цр҃ковныѣ.
Молитса бг҃ъ, и слышати цр҃ковное пѣніе.	Молитса бг҃ъ, и слышати цр҃ковное пѣніе, во всакую нѣлю, и дни праддннчныа.
Посты четыри хранити.	Хранити четыри посты къ лѣто.
Щенники чествovati.	Щеннаа лица чествovati.
Исповѣдывати грѣхи.	Исповѣдывати грѣхи четырижди въ годѣ, и причащат са стѣ тайні.
Книгѣ еретическѣ не чести.	Книги еретическіа невѣжа не чести.
Молитсѣ ѡ свщ҃нѣ во властѣ и ѡ направленіи еретіковѣ.	Молитса ѡ свщ҃нѣ во властѣ, и ѡ направленіи еретіковѣ.
Хранити посты и млтвы оуставленыа ѿ Архїереа р ади нѣкїихъ случаевъ.	Хранити посты и молитвы оуставленныа ѿ архїереа во время нужди.
Цр҃ковнаа идѣніа како и гдѣ оустроити, и мїрски мъ не хищати.	Цр҃ковнаа идѣніа мїрскимъ не хищати.
Бракѡмъ въ посты не бывати.	Бракѡмъ во дни запрещеныа не бывати.

<p>[Трећи део, 4. питање]</p>	<p>Добродѣтели Бгословныя</p> <p>А:) Вѣра. Б:) Надежда. Г:) Любовь.</p>
<p>Плоды дѣа ст҃аго. пѣ, первая часть.</p>	<p>Плоды Дѣа ст҃аго.</p> <p>А:) Любовь. Б:) Радость. Г:) Миръ. Д:) Долготерпѣніе. Е:) Бл҃гость. Ж:) Мл҃рдіе. З:) Вѣра. И:) Кротость. Ф:) Воздержаніе.</p>
<p>Седмь дѣла мл҃ти тѣлесныя. ѡ, вторая часть.</p>	<p>Дѣла мл҃ти тѣлесныя.</p> <ul style="list-style-type: none"> * Яч҃ащаго напитати. * Жажд҃ащаго напоити. * Нагаго одѣати. * Страннаго въдомъ вводити. * Немошнаго посѣщати. * Искуплати плѣнныя. * Умершаго погребати.
<p>Седмь дѣла мл҃ти дш҃евныя. ѡн, вторая часть.</p>	<p>Дѣла мл҃ти дш҃евныя.</p> <ul style="list-style-type: none"> * Согрѣшающаго исправити. * Недовѣющаго учити. * Соизащемьса добрѣ советовати. * Ѡ спасеніи ближнаго гд҃а молити. * Печалнаго утѣшати. * Неправдѣ терпѣти. * Долги повинныя прощати.

<p>[Трећи део, 5. питање]</p>	<p>Дѣла БЛГОУСѢТІА:</p> <ul style="list-style-type: none"> * Молтва. * Пость. * Молѣбна
	<p>СОВѢТИ ЕУЛСТІИ:</p> <ul style="list-style-type: none"> * Самоволнаа ницета. * Всегдашнаа чистота, и * Послушаніе совершенное члкъ ради бга.
<p>[Трећи део, 10. питање]</p>	<p>Добродѣтели ЕУЛСКІА:</p> <ul style="list-style-type: none"> * Мудрость. * Цѣломудріе. * Правда. и * Мужество.
<p>Седмь грѣси смертніи. ѳі, третїа частн.</p> <p>Гордына, ѳд.</p> <p>Многшениство, кс.</p> <p>Блвдъ, ѳн.</p> <p>Зависть, [кг] л.</p> <p>Чревоненствовство, лѳ.</p> <p>Памятословіе, лд.</p> <p>Оуныніе, лс.</p>	<p>Седмь грѣхоу главныхъ, идже противстоатъ чтныа добродѣтели.</p> <p>а) Гордость. * Смирненіе.</p> <p>б) Сребролюбіе. * Блговтробіе.</p> <p>г) Блвдъ. * Цѣломудріе.</p> <p>д) Гнѣвъ. * Терпѣніе.</p> <p>е) Чревоненствовство * Пость.</p> <p>ѕ) Зависть. * Братолюбіе.</p> <p>з) Оуныніе. * Молтва.</p>
<p>Три противвоуха стѣго. ѳн, третїа частн.</p> <p>Излинее оупованіе на млт бжю, вѣ твореніа дѣла дѣ . лѳ.</p> <p>Ѵчлданіе блговтробіа бжтего. ѳ.</p> <p>Противословіе на познѣнію истинн, ѳа</p>	<p>Грѣхи Противвоуха стѣго.</p> <ul style="list-style-type: none"> * Ѵчлданіе. * Дерзость. * Противленіе познанной истинн. * Братоненавидѣніе. * Пребываніе въ слыхъ, * И конечное непоканіе.

<p>Четыре ѿщениа. ѿ, третѣа части.</p> <p>Большое оубѣйство.</p> <p>Содомскѣи грѣхъ.</p> <p>Стѣсненіе вдовъ и сиротъ.</p> <p>Оудержаніе и оуатіе мзды нанмннчн.</p>	<p>Грѣси вопіющѣи на нѣбо.</p> <p>* Болное члковѣство.</p> <p>* Блвдъ содомскѣи.</p> <p>* ослобленіе убогихъ.</p> <p>* Лишеніе мзды дѣлательемъ.</p>
<p>Грѣси чѣдин мѣ, третѣа части.</p>	<p>Грѣси чѣждын.</p> <p>а:) Яще кто даеть винн ннымъ, еже грѣшнтн, съ яковою блазнїю, нли манїемъ, нли словомъ не чїтн ымъ.</p> <p>б:) Яще оглагола доброе похваляетъ слоѣ.</p> <p>г:) Яще волею своею раздражитъ кого на ярость.</p> <p>д:) Яще невозбранаетъ слоѣ, елико можетъ.</p> <p>е:) Яще ненаказветъ своя согрѣшающыа.</p>
	<p>Чѣства тѣлеснаа:</p> <p>* Видѣніе.</p> <p>* Слышаніе.</p> <p>* Обонаніе.</p> <p>* Вкусеніе. и</p> <p>* Осазаніе.</p>
	<p>Чѣства дшєвнаа:</p> <p>* Чумъ.</p> <p>* Смысль.</p> <p>* Мнѣніе.</p> <p>* Меттаніе.</p> <p>* Чѣство.</p>
<p>Послѣдннѣа четыре,</p> <p>Смерть,</p> <p>сѣ,</p>	<p>Четыри послѣдныа и достойнопамятныа вещи.</p> <p>* Смерть.</p> <p>* сѣдъ Бжїи.</p>

адъ, и ЦРѢВО НБНОЕ. РѢВ, ПЕРВЫА ЧАСТН.	* Геена. * ЦРѢВО НБНОЕ.
	Конецъ и Бгъ слава.

Ако погледамо табелу, уочавамо да су тематске и структурне особине текстова готово идентичне. Таква истоветност се задржава од почетка (са изузетком наслова и молитве Пресветој Богородици), па све до навођења богословских врлина²⁸³. Од навођења богословских врлина па надаље постоје тематске сличности, с тим што су разлике у структури очигледне.²⁸⁴

Важно је приметити да су Могилини кључни појмови и одреднице проширени тако да они у *Омологији* представљају заокружену целину. На пример, у Символу вере, где Могила даје само назнаке, то јест почетних неколико речи сваког члана Никео-цариградског симбола, Орфелин износи текст Символа у потпуности. То ради и у осталим деловима *Омологије*.

Разлике, међутим, постоје и оне су следеће. Најпре, у самом наслову *Омологије*, у односу на Могилин текст, постоји интерполација. Могилин уводни део је искоришћен као наслов, с тим што су додате информације о томе коме је дело намењено, ко је и када саставио и о томе ко је и када текст дао на штампање. Идентификовање читалачке публике — свештенства и верних — у наслову дела у потпуности одговара контексту који нам је познат: врло низак ниво образовања и међу клиром и међу лаицима.

Уколико изузмемо интерполирани наслов и молитву Пресветој Богородици, као и невелике разлике у формулацијама појединих делова, текстови су, закључно са црквеним заповестима, идентични.

Када наставимо даље кроз текст, наилазимо на четири врсте неслагања.

²⁸³ У табели је то истакнуто црвеном линијом.

²⁸⁴ У табели то није могуће видети. Након црквених заповести, грађу смо испреметали у циљу указивања на тематске сличности.

- а) Најпре, постоје делови *Омологије* који се не могу наћи ни у „уводу“ у Могилин катихизис нити у његовом „главном“²⁸⁵ делу.
- б) Затим, неки делови *Омологије* се не могу наћи у Могилином уводном делу, али могу у главном.²⁸⁶
- в) Постоје делови *Омологије* којих има у уводном делу Могиле али су другачије распоређени.
- г) Приметне су невелике разлике у формулацији наслова појединих делова.

Све ово упућује на то да можда не постоји само један предложак за наш текст.

Ако обратимо пажњу на структуру *Омологије*, видећемо да она не одговара уобичајном начину презентације грађе у катихизисима: основе вере се не излажу у форми питања и одговора, већ су појмови само именовани и побројани.

Као што је већ истакнуто, Орфелиново мишљење поводом катихизиса састављеног од питања и одговора није било повољно. У писму митрополиту Мојсију Путнику Орфелин пише:

*В сем (т. ј. 1783.) издатом у Русији малом катихизису за народне школе, в 35 страниц состојашчем катихизисје њест вопросов и отвјетов. О било би дал Бог, чтоб никогда не било о свјатих, паче ли о непостижимих вешчах вопросов, которие первјее от западнија церкви чрез прокљатаго Петра Ломбарда произишли, и толь велики в божиеј церкви раздор причинили. Ориген бил перви катихета между греками, св. Кирил јерусалимски бил такожде учител, но катихизиси их не били вопросами и отвјетами сочинени. Вопросы и отвјети толико изучавшаго их ползујут, јелико папагаја рјечи, коликим он обучен, а даљее ничего.*²⁸⁷

²⁸⁵ „Главним делом“ катихизиса називамо текст који следи након „увода“, односно садржаја. „Уводни“ део катихизиса је у раду представљен у целости.

²⁸⁶ Одговарајућа места у главном делу Могилиног катихизиса дата су у угластим заградама.

²⁸⁷ Наведено према: Димитрије Руварац, „Архимандрита Јована Рајића Историја катихизма“, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије*, бр. 19 и 20, Сремски Карловци, 1912, 301. Прегледности ради цитат наводимо и на овом месту.

Начин представљања грађе који затичемо у *Омологији* одговара посебној врсти катихизиса — такозваном „букварном катихизису“. То нам потврђује и прота Димитрије Руварац. Критикујући Рајићеве тврдње изнете у *Историји катихизма*, Руварац каже да: „[...] Омологија није ‘исписана из великог катихизиса руског’, него су у њој само црквене молитве наведене из малог катихизиса и буквара [...]“.²⁸⁸ Што се тиче симбола Светог Атанасија и кратко изложење о вери патријарха антиохијског Анастасија и Кирила Александријског, Руварац наводи да су преузети из псалтира.²⁸⁹

Да је *Омологија* састављена на основу катихизиса и буквара Руварац је засигурно знао стога што је неколико година пре него што ће писати критику *Историје катихизма* штампао Ненадовићева „Правила за свештенике“. У њима митрополит Ненадовић наређује:

*В недјељу и празнике, неотложно божественују литургију пореду да имате служити, и ни једина цр’ков своего реда служениа литургискаго лишена да не будет и на каждој литургии да долженствуеете обоего пола народа право на себе кр’ст полагаати и клањатисе учити вјерују во јединаго Бога, отче наш, Богородице дјево, десет заповести Божија и с прочими добродјетели и таинства в книзје букварје наред написани [истицање наше], јакоже аз в цр’кви во образ служенија вам христиане поучавах, и ни такожде непресекомо христиане поучавати да имате, и своја дјети у Плашки и школу да пошљут свјашченици и христиани.*²⁹⁰

Посебан тип онодобног катихетског приручника представљали су букварни катихизиси. Букварни катихизиси²⁹¹ представљају скуп најосновнијих хришћанских истина, који се најчешће излагао у школама. Основе богословског знања и православне

²⁸⁸ Димитрије Руварац, „Архимандрита Јована Рајића Историја катихизма“, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије*, бр. 15 и 16, Сремски Карловци, 1912, 235.

²⁸⁹ *Ibid.* Символ Светог Атанасија и кратко изложење о вери патријарха антиохијског Анастасија и Кирила Александријског су заиста били део псалтира, тако да није немогуће да су они преузети из неког дела тог жанра. Штавише, то је и вероватније, будући да у самој *Омологији* постоји белешка: „[до зда њ катихизиса:]“. Види: Маргарита Корзо, „Апостольский символ веры и исповедание Афанасия в православной книжности Киевской митрополии (XVI-XVII вв.)“, *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*, серия 2: История. История Русской Православной Церкви, 2016, № 1 (68), 20-31. На сајту Матице српске може се наћи примерак псалтира. На пример: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/646>.

²⁹⁰ Димитрије Руварац, „Павла Ненадовића карлштадског владике ‘Правила за свештенике’“, *Српски Сион*, број 16, Сремски Карловци, 1906, 466–468.

²⁹¹ Више у: М. Корзо, *Украинская и белорусская катихетская традиция конца XVI – XVIII вв.*, 477–555.

етике у букварним катихизисима могу бити изложене у форми питања и одговора, али могу бити и само наведене. Док типичан катихизис тежи систематском излагању хришћанске догматике, букварни катихизис је сажет и једноставан и не бави се сложеним богословским питањима.²⁹²

Један део православних букварних катихизиса се формирао под утицајем католичке литературе. Сва је прилика да су састављачи појединих дела ове врсте користили школске уџбенике римокатоличке провенијенције, у првом реду популарне катихизисе језуита Петра Канизија и Јакова Ледесме.²⁹³

У текстовима оваквог типа први део је најчешће граматички (азбука и интерпункција), затим следе јутарње молитве (између осталог, Трисвето, 50. псалом, Символ вере, молитва Пресветој Богородици, молитва Анђелу чувару), молитве пре и после обеда и молитве пред спавање.²⁹⁴

Други део букварних катихизиса представља теолошки део. Маргарита Корзо, пишући о букварним катихизисима украјинско-белоруске традиције, износи да тематику теолошког дела тих буквара у највећем броју случајева сачињавају:

- *Десять заповѣди божія, на двухъ скрижалѣхъ моусею преданыя,*
- *Девять блаженствъ евангелских,*
- *Три добродѣтели глаголемые богословныя* (вѣра, надежда, любовь),
- *Четыре добродѣтели евангелскія* (мудрость, цѣломудрїе, правда, мужество),
- *Седмь таинъ новаго завѣта,*
- *Седмь даровъ духа святаго,*
- *Плуди духа святаго* (любы, радость, миръ, терпѣнїе, благость, милосердїе, долготерпѣнїе, тихость, вѣрность, кротость, воздержанїе, чистота),

²⁹² Маргарита Корзо, „О структуре и содержании букварных катихизисов московской печати XVII – начала XVIII вв.“, у: *Славяноведение*, 2005, 2. 61.

²⁹³ М. Корзо, *Украинская и белорусская катихетская традиция конца XVI – XVIII вв.*, 513. Овде видимо да је Вукашиновић на добром трагу када претпоставља да је Канизијев катихизис један од текстова који су коришћени за састављање *Омологије*, али, уколико се у обзир узме начин презентације грађе, видимо да директне предлошке ипак можемо тражити на другом месту.

²⁹⁴ Неколико примерака букварног катихизиса постоји на сајту дигиталне библиотеке Матице српске: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/2543>, <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/227>

- *Седмь грѣховъ смертныхъ, имже противлежатъ честныя добродѣтели,*
- *Седмь дѣлъ милосердія* (дела милости тѣлесныя и дела милости духовныя),
- *Три совѣти евангелстїи* (самовольная нищета, всегдашняя чистота, послушаніе совершенное человѣку ради бога),
- *Пять чувствъ тѣлесныхъ* (видѣніе, слышаніе, обонянїе, вкушеніе, осязаніе),
- *Четыри вещи послѣднія.*

Спорадично се могу наћи:

- *Три добродетѣли добротворенія* (молитва, пост, милостыня)
- *Пять чувствъ душевныхъ* (оумъ, смыслъ, мнѣніе, мечтаніе, чувство),
- *Грѣхи о отмщеніе вопїющїи къ Богу* (добровольное оубійство, грѣхъ содомскїй, оутѣсненіе сирихъ и оубогихъ, оудержаніе мзды дѣлательемъ),
- *Грѣхи противу Духу святому* (избыточное оупованіе въ милосердіе Божїемъ, отчаяніе, прекословіе противу явной истиннѣ, любве братерскїя завидѣніе, затвержденіе въ грѣху),
- *Грѣхи чуждїи* (совѣщаніе на грѣхъ, росказаніе къ исполненію грѣха, произволеніе, возбужденіе до злаго, похваленіе злыя дѣтели, чужаго грѣха злобующее замолчаніе, преступленія необличеніе, приобщеніе неправости, защищеніе чужїя злости).²⁹⁵

Када упоредимо садржај типичног букварног катихизиса са делом *Омологије* који не одговара Могили, подударанѣ су евидентна:

- а) Сви делови којих нема у Могилином катихизису су ту: молитва Пресветој Богородици (у оквиру првог дела букварног катихизиса, након Символа вере), *совѣти евангелстїи, пять чувствъ тѣлесныхъ и пять чувствъ душевныхъ.*
- б) Делови *Омологије* који се не могу наћи у уводном делу Могилиног катихизиса већ само у главном делу текста су такође присутни и побројани: *три*

²⁹⁵ М. Корзо, *Украинская и белорусская катихетская традиция конца XVI – XVIII вв.*, 516–528.

добродѣтели глаголемые богословныя, три добродетѣли добротворенія, четыре добродѣтели евангелскія.

- в) Затим, одељци који су код Могиле дати само као наслови, у букварним катихизисима се набрајају: *плоди духа святаго, седмъ дѣлъ милосердія, грѣхи чуждїи.*
- г) Најзад, наслов одељка *седмъ грѣховъ смертныхъ, имже противлежатъ честныя добродѣтели* и начин презентације грађе (упарени називи врлина и грехова) у потпуности одговарају Ненадовићевој и Орфелиновој *Омологији*.²⁹⁶

Осим наведених, постоје и друге сличности. Оне се тичу опреме букварног типа катихизиса. Неретко су овакви текстови пропраћени гравиром Свете Тројице коју срећемо и код Орфелина.²⁹⁷ Такође, текст који у *Омологији* следи након тренутка када се каже „довде из катихизиса“ — символ Светог Атанасија Александријског — саставни је део свих букварних катихизиса.²⁹⁸

Када сагледамо све сличности које *Омологија* дели са текстом Петра Могиле и типичним букварним катихизисом, можемо одбацити претпоставку о служењу Канизіјевим делом приликом састављања *Омологије*.

Пре свега, видимо да аргумент о положају црквених заповести не стоји. Иако је у основном тексту Могилиног катихизиса место заповести заиста у оквиру првог дела, из приложене табеле се види да су оне у „садржају“ ипак позициониране онако како то стоји код Ненадовића. Штавише, оне су побројане истим редоследом и код Могиле и код Ненадовића.

Уколико посматрамо неки од букварних катихизиса као могући предложак, проблем интерполиране молитве Пресветој Богородици је такође решен. У типичном распореду грађе букварних катихизиса наведена молитва долази у оквиру првог дела, након Символа вере.

²⁹⁶ Упореди: М. Корзо, *Украинская и белорусская катихетская традиция конца XVI – XVIII вв.*, 523–524.

²⁹⁷ Види на пример: <https://bibliotekus.artlebedev.ru/books/ot-azbuki-ivana-fedorova-do-sovremennogo-bukvarya/26/> или букварне катихизисе на сајту Матице српске.

²⁹⁸ М. Корзо, *Украинская и белорусская катихетская традиция конца XVI – XVIII вв.*, 516.

Што се тиче дела *Омологије* који следи након црквених заповести, сва неслагања са Могилиним текстом могуће је објаснити претпоставком да су се митрополит Ненадовић и Орфелин служили неким текстом који припада жанру поменутих букварних катихизиса. Орфелин је, као састављач буквара, засигурно био упознат са жанром букварног катихизиса и своје знање искористио приликом састављању *Ортодоксос омологије*.

То нас упућује на Орфелинове букваре. Довољно је само прелистати Орфелинов буквар *Первоје ученије*²⁹⁹ и видети да након молитава пред спавање, у примедби на страни 80. пише:

*Въ Кіевскомъ большемъ БукварѢ есть еще вещей, которыя къ знанію приличествуютъ якоже и Символь Сватаго АѦНАСІЯ; но занеже все то находится въ книжицѢ названной Ортодоксосъ Омологіа: то мы невидѢли за потребно здѢсь повторительно поставляти, и тѢмъ умножати настоящее дѢло.*³⁰⁰

Чини се да из прве руке добијамо информацију о предлошку *Ортодоксос омологије*. Као предлог највероватније је коришћен *Кијевски велики буквар*.

Коришћење буквара, односно букварног катихизиса, приликом састављања *Омологије* би се и очекивало. Јер, ако узмемо у обзир низак степен образовања у Карловачкој митрополији, сасвим је разумљиво одабрати дело оваквог карактера за почетак.

На крају, остаје само утврдити који је то *Кијевски велики буквар* на који нас Орфелин упућује.

Судећи према информацијама које нам преноси Чигоја³⁰¹, *кијевским букваром* је називан прештампани руски буквар кијевског издања. Овај буквар је Курцбек у својој

²⁹⁹ Захарија Орфелин, *Первое оученіе Хотащымъ оучитиса книгъ писмены Славенскими, называемое Букваръ*, Венеција, 1767. Доступно на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/352> (приступљено 16.07.2023. године).

³⁰⁰ *Ibid.*, 80.

³⁰¹ Бранкица Чигоја, „Кратак преглед првих српских буквара“, *Јужнословенски филолог*, LXVI, 2010, 529.

штампарији 1770. године прештампао и насловио *Буквар или началноје ученије чловјеком хотјаишчим учитисја славено-сербскимѣ*.³⁰²

Ако претпоставимо да се поменути буквар могао налазити на подручју Карловачке митрополије и пре Курцбековог прештампавања, то јест пре састављања *Ортодокс омологије*, може бити да смо пронашли тражени предложак.³⁰³

Кијевски буквар има структуру која је типична за жанр букварних катихизиса. Након граматичког дела следе јутарње молитве, затим молитве пре и после обедā и молитве пред спавање. Затим се наводе:

- *Десять заповѣди божія, на двою скрижалѣхъ моусею преданыя,*
- *Три совѣти евангелстїи* (самовольная ницета, всегдашняя чистота, послушанїе совершенное чловѣку ради бога),
- *Седмъ таинъ новаго завѣта,*
- *Три добродѣтели глаголемыя богословныя* (вѣра, надежда, любовь),
- *Четыре добродѣтели евангелскія* (мудрость, цѣломудрїе, правда, мужество),
- *Седмъ даровъ духа святаго,*
- *Плуди духа святаго* (любовь, радость, миръ, долготерпѣнїе, благость, милосердїе, вѣра, кротость, воздержанїе),
- *Седмъ дѣлъ милости тѣлу надлежащихъ,*
- *Седмъ дѣлъ милости духовныхъ,*
- *Седмъ грѣховъ смертныхъ, имже противолежатъ честныя добродѣтели,*
- *Девять блаженствъ евангелскихъ,*
- *Пять чувствъ тѣлесныхъ* (видѣнїе, слышанїе, обонянїе, вкушенїе, осязанїе),
- *Пять чувствъ душевныхъ* (оумъ, смыслъ, мнѣнїе, мечтанїе, чувство),
- *Четыри послѣдняя, и достойнопамятная* (смерть, судъ божїй, геена, царство небесное).

³⁰² Букварь или началное оученїе хотащымъ оучитися книгъ писаны славено-сербскимѣ, Беч, 1770. Доступно на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/599> (приступљено 15. јула 2023. године); друго издање: Букварь или началное оученїе хотащымъ оучитися книгъ писаны сербско-славенскимѣ, Беч, 1770. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/2543> (приступљено 27. октобра 2022. године).

³⁰³ Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, 126 (бр. 126).

Опрема Кијевског буквара је такође уобичајна: након насловне стране следи гавира Свете Тројице, а после *четыри послѣдняя* читамо символ Светог Атанасија, патријарха александријског.

Упоређивањем *Кијевског буквара* и *Омологије* увиђамо да поклапања свакако има и да су она очигледна. Тематски, она су у потпуности истоветна. Што се распореда грађе тиче, ту има неслагања — кључни моменти православног учења нису наведени истим редоследом. На пример, у *Кијевском буквару* одељак *четыре добродѣтели евангелскія* иде након одељка *три добродѣтели глаголемые богословныя*, док код Орфелина и Ненадовића то није случај.

Могуће је да ће нам даља истраживања доказати да управо распоред грађе показује како *Кијевски буквар* ипак није један од предложака *Омологији*. У сваком случају, чак и ако се утврди да *Кијевски буквар* не може бити тражени предложак Ненадовићевој и Орфелиновој *Омологији*, чини нам се да ће прави предложак свакако припадати жанру букварног катихизиса који је на наше просторе најчешће преузиман из Русије.

5.3.2. Контрастивна анализа текстова *Ортодоксос омологије*, Могилиног катихизиса и *Кијевског буквара*

Предмет одељка који следи чини анализа језика *Ортодоксос омологије*. Језик је приликом анализе упоређиван са Могилиним катихизисом у издању из 1712. године³⁰⁴ и *Кијевским букваром* из 1770. године³⁰⁵. Поред тога, коришћено је и венецијанско издање катихизиса Петра Могиле,³⁰⁶ као и друго издање *Ортодоксос омологије*.³⁰⁷

Циљ језичке анализе *Ортодоксос омологије* јесте испитивање оправданости претпоставке по којој су њени предлошци Могилин катихизис и *Кијевски буквар*. Тражећи све диференцијалне особине примарних и секундарног текста,³⁰⁸ настојаћемо да утврдимо да ли њих има довољно за одбацавање Могилиног катихизиса и Кијевског буквара као предложака. Такође, покушаћемо утврдити степен зависности коју *Ортодоксос омологија* има у односу на ова дела.

У овом одељку даћемо дескрипцију графије и правописа *Ортодоксос омологије*, као и осврте на неке црте из фонетике и морфологије. Приликом описа језика ослањали смо се, у првом реду, на методолошки модел Александра Младеновића коришћен у монографији *О народном језику Јована Рајића*.³⁰⁹ Такође, користили смо се радовима истог и других аутора

³⁰⁴ Доступно на сајту РГУ: <https://search.rsl.ru/ru/record/01008239593> (приступљено 15. јула 2023. године).

³⁰⁵ Доступно на ДБМС: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/599>. Због разлике у годинама издања Курцбеков *Кијевски буквар* из 1770. године свакако није могао послужити као предлогак. Међутим, Георгије Михаиловић у својој библиографији (126, бр. 126) пише да су Курцбекова издања истоветна кијевском оригиналу из 1751. године, са ког су прештампана (исп. и: Д. Грбић, „Буквари за Србе у XVIII веку“, 51 (нап. 89). Уз то, *Кијевски буквар*, према класификацији коју нуди Корзо, припада черниговској групи буквара, а прво издање из ове групе штампано је 1743. године. (М. Корзо, *Украинская и белорусская катихетская традиција конца XVI – XVIII вв.*, 515) У недостатку првог издања черниговске групе буквара текст смо упоређивали са *Кијевским букваром*.

³⁰⁶ Доступно на ДБМС: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/378> (приступљено 15. јула 2023. године).

³⁰⁷ Доступно на ДБМС: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/181> (приступљено 15. јула 2023. године).

³⁰⁸ Мирјана Бошков и Предраг Пипер, „Оглед контрастивне анализе текста у проучавању језика српске књижевности у XVIII—XIX веку“, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXIV/1, Нови Сад, 1981, 67.

³⁰⁹ Александар Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*, Београд, 1964.

који се баве језиком Захарије Орфелина.³¹⁰ Консултовани су и описи језика проповеди Гаврила Ст. Венцловића,³¹¹ новина Стефана Новаковића,³¹² описи језика Емануила Јанковића,³¹³ Јована Хаџића³¹⁴ и Јована Суботића³¹⁵.

5.3.2.1. ГРАФИЈА И ПРАВОПИС *ОРТОДОКСОС ОМОЛОГИЈЕ*. САМОГЛАСНИЦИ. ФОНЕМА *И*. У *Ортодоксос омологији* фонема *и* обележава се следећим графемама: *и, ї, њ, њ, њ, њ*. Мајускулне варијанте су графеме: *И, І*.

Графема *и* може означавати фонему *и* у свим позицијама у речи. У иницијалном положају, на пример, налазимо: *истинна* 3 (11, 12)³¹⁶, *исходацаго* 4 (8), *имене* 7 (11) и сл. Графема *и* се најчешће употребљава у медијалном положају: *срѣтъ* 2 (3), *писанїа* 2 (16), *мнт рополитскїѣ* 2 (29), *канцеллнствъ* 2 (29), *едннаго* 3 (5), *четырнждн* 8 (19–20) и др. У финалном положају графему *и* затичемо у примерима као што су: *надеждн* 2 (11), *любви* 2 (14), *заповѣдн* 6 (22), *землн* 3 (6), 5 (12), 7 (3, 7, 18), *бози* 7 (4).

Када се фонема *и* нађе испред вокала, она се онда означава графемом *ї* — на пример: *вѣкресенїа* 4 (15), *крещенїе* 4 (18), *евхарїстїа* 4 (20), *цѣлованїе* 4 (22), *прїемлн* 7 (11). Ова графема се такође налази и у речима страног порекла: *ѣзїцеленїїю* 2 (24), *омологїа* 3 (1), *ѣретїковѣ* 8 (23).³¹⁷ „Десетерично и“ у варијанти без тачака видимо у следећим примерима: *сїеств* 2 (9)³¹⁸, 7 (13),

³¹⁰ Александар Младеновић, „Прилог проучавању Орфелиновог језика“, *Зборник за филологију и лингвистику*, 1960, III, 153–174; Александар Младеновић, „О неким рускословенским и српскохрватским језичким особинама у Орфелиновом Магазину“, *Зборник за филологију и лингвистику*, 1970, XIII/1, 103–118; Светозар Стијовић, „Графијске и правописне одлике у Орфелиновом Магазину“, *Прилози проучавању језика*, 1970, 6, 31–40; Мила Стојнић, „Филолошки радови Захарија Орфелина“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 1956/1957, књ. 4/5, 94–107.

³¹¹ Ирина Гучкова, *Јзык проповедей Гаврилы Стефановича-Венцловича как предвестник сербскогo литературногo јзыка на народној основе*, Санкт-Петербург, 2016.

³¹² Александар Албин, *Језик новина Стефана Новаковића (1792–1794)*, Нови Сад, 1968.

³¹³ Питер Херити, *Књижевни језик Емануила Јанковића*, Нови Сад, 1983.

³¹⁴ Љиљана Суботић, *Језик Јована Хаџића*, Нови Сад, 1989.

³¹⁵ Александар Милановић, *Језик Јована Суботића*, Београд, 2014.

³¹⁶ Примери су навођени тако да први број означава број странице *Ортодоксос омологије* (према пагинацији коју затичемо у самом делу), а други број — број реда у ком се наведени пример јавља.

³¹⁷ Изузетак представља бележење имена јудејског прокуратора Понтија Пилата. Док се у Могилином катихизису његово име пише са „десетеричним и“ — *Пїлатѣ* — у *Ортодоксос омологији* налазимо облик са „осмеричним и“ — *Пїлатѣ*.

³¹⁸ У Могилином катихизису ова реч долази са „десетеричним и“ са тачкама.

Орфелинъ 2 (28), *интрополитскій* 2 (29), *мирскимъ* 9 (4)³¹⁹. Као што то Стијовић примећује у вези са графијом и правописом Орфелиновог *Магазина*,³²⁰ и у *Омологији* „и десетерично“ (у обе своје варијанте) долази испред *й* у групи –*иј*–: *содомирскій* 11 (13–14), *понтійстѣмъ* 3 (19–20).

Графија *ы* се налази на местима где се то и очекује — у корену речи, у придевским наставцима и у положајима после *ц*.³²¹ Тако наилазимо на примере попут: *православнымъ* 2 (21), *миротворцы* 6 (12), *бывати* 9 (6)³²². Будући да се према ортографској норми црквенословенског језика графема *ы* не пише после слова *г, к, л, ж*,³²³ у наслову читамо: *славеносербскимъ* 2 (22), *цесаро-кравлевскнхъ* 2 (22).

„Ижица“ (*г, ѣ*) може имати гласовну вредност *и* када врши слоговну функцију (*тѣпъ* 2 (28), *миропомазаніе* 4 (19)) или гласовну вредност *в* када ту функцију не врши (*Павломъ* 2 (25), *евхаристіа* 4 (20)).³²⁴ Младеновић, на основу бележења имена јеврејског пророка и вође Мојсија, констатује да је графема *ѣ* у Рајићевом изговору могла имати и вредност *ј*.³²⁵ Исти пример налазимо и у *Ортодоксос омологији* — *Моѣсею* 6 (22).

Мајускулне варијанте *И* и *і* затичемо у речима: *Исповѣдью* 4 (13), *И* 4 (16), *іеромонахомъ* 2 (18), *ілі: канцеллнсть* 2 (29), *омологиа* 2 (2). Када се, дакле, фонема *и* налази на почетку речи словенског порекла, она се означава графемом *И*, а када је у питању реч страног порекла користи се слово *і*.³²⁶

³¹⁹ Док неки писци не праве разлику у писању речи *мир* (*миръ* са значењем „мир“ према *миръ* у значењу „свет, васиона“), у *Ортодоксос омологији* је таква дистинкција јасна и доследна нормама црквенословенског правописа: *мирскимъ* : *миръ* 9 (10). (исп. *Језик новина Стефана Новаковића*, 7; Аврам Мразовић, *Рјководство къ славенстѣй грамматцѣ*, Беч, 1794, 18)

³²⁰ Светозар Стијовић, „Графијске и правописне одлике у Орфелиновом ‘Магазину’“, *Прилози проучавању језика*, 1970, 6, 33.

³²¹ А. Мразовић, *Рјководство къ славенстѣй грамматцѣ*, 21–22.

³²² Иако у свом *Буквару* Орфелин сведочи да *и* и *ы* имају готово исти изговор и да се чини да је *ы* излишно, он ипак додаје да је због примера попут *бити* (*значить бой*) и *быти* (*присутствовати*) потребно задржати потоњу графему, како би се видела разлика између значења писаних речи. (Захарија Орфелин, *Первое оученіе... Букварь*, Венеција 1767, 11)

³²³ А. Мразовић, *Рјководство къ славенстѣй грамматцѣ*, 21.

³²⁴ *Ibid.*, 6.

³²⁵ А. Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*, 24.

³²⁶ П. Херити, *Књижевни језик Емануила Јанковића*, 27–28.

ФОНЕМА *o*. Фонема *o* се у *Ортодоксос омологији* бележи знацима *o*, *o* и *o*. Мајускулни облици графема су *o* и *O*, односно *Ō*.

Графему *o* затичемо у медијалној и финалној позицији у речи: *водахъ* 7 (8), *протла* 2 (15), *чвство* 12 (12). Са друге стране, „широко *o*“ се јавља искључиво у иницијалном положају, на пример: *омологиѧ* 3 (1), *оѧа* 3 (5, 9), *осла* 8 (5). Графема *o* се јавља у префиксима типа *во-* (*воплотившагоса* 3 (17)), *вос-* (*воскрѣшаго* 3 (22)), *со-* (*сотворенна* 3 (12–13)), *по-* (*послажнши* 7 (9–10)), као и у инструменталу једине именица мушког и средњег рода (*сѡмъ* 4 (9), *гѡнноъ* 2 (24), *словоъ* 11 (19)).

Најзад, „омегу“ налазимо:

1. у предлозима: *o* 2 (8, 11, 14), *o* 3 (11, 17),
2. на крају прилога и везника: *елнко* 8 (6), 12 (3), *акко* 5 (4, 19, 23),
3. у крајњем слогу генитива једине придева и заменица мушког и средњег рода: *новаго* 2 (16), 4 (17), *сѡннаго* 2 (9, 12, 15), *твоого* 5 (3–4), 7 (11), 8 (2), *нашего* 3 (15),
4. у наставцима генитива и датива множине именица мушког и средњег рода: *дѡкономъ* 2 (18), *монахомъ* 2 (19), *хрѡтаномъ* 2 (20), *грѣховъ* 4 (14), *еретѡковъ* 8 (23),
5. у иницијалној и медијалној позицији појединих речи: *оставн* 5 (14), *оставленїе* 4 (13–14)³²⁷, *одеснвю* 4 (3), *елесѡщенїе* 4 (20).
6. у страним речима: *ѡѡсею* 6 (22), *сѡботный* 7 (13).³²⁸

Што се мајускулних облика ових графема тиче, употребу графема *o* и *O* лепо илуструје наслов: *ОРѠОДѠѠѠѠ ОМОЛОГИѧ*. Мајускула *o* у иницијалној позицији се у *Омологији* среће само једном (*o*конхъ 2 (22)), док се „широко *o*“ појављује двапут у наслову и једном касније у тексту (*o*бонанїе 12 (8)). Исто толико (три пута) се и „омега“ јавља као мајускула у иницијалној позицији (*Ō* 10 (4), *Ō*зловленїе 11 (14), *Ō*сазанїе 12 (9)).

ФОНЕМА *u*. У *Омологији* фонема *u* се означава двојако: *u*; *u*; односно, графемом *U* и диграфом *Uu* у мајускулним варијантама.

³²⁷ А. Мразовић, *Рѡководство къ славенстѣй грамматцѣ*, 24.

³²⁸ Аврам Мразовић, *Рѡководство къ славенскомъ правоученїю и правописанїю*, Беч, 1792, 30–31.

Сходно ортографским начелима изложеним у приручницима XVIII века, графема *у* се пише на почетку речи и након префикса када основа речи почиње датом графемом. Графија *Ѹ* се пак пише у средини и на крају речи.³²⁹ Ортографија *Ортодоксос омологије* поштује овакву позициону условљеност графема, без изузетка. Тако, на пример, налазимо: *у҃тащенса* 2 (20), *у҃строи҃са* 2 (26), *у҃тѣшатса* 6 (2–3),³³⁰ *нзѣ у҃тенію* 2 (17), *бѣдѣтѣ* 6 (9), *кѣмири* 7 (5), *низѣ* 7 (7), *домиѣ* 8 (2).

Мајускуле *У*, *Ѹ* налазимо у неколиким примерима: *У҃мершаго* 9 (19), *У҃миѣ* 12 (11), *Ѹ҃гнѣниѣ* 11 (6).

ФОНЕМА Е. Фонема *е* се у *Ортодоксос омологији* обележава следећим графемама: *ѣ*, *ѣ̇*. Као мајускулна варијанта срећу се графеме *Ѣ* и *Ѣ̇*.

Слово *ѣ* се употребљава у свим позицијама: *ѣ҃гѣпетскѣа* 7 (3), *земиѣ* 3 (6), 5 (12), 7 (3, 7, 18), *надеѣѣ* 2 (7), 5 (5), 9 (8), *канцѣленстѣ* 2 (29), *преѣѣ* 3 (10). Ваља напоменути да у оба издања *Омологије*, за разлику од Могилиног катихизиса, графију *ѣ* затичемо уместо „јата“ у примеру *скрѣжалѣѣтѣ* 6 (23).

„Јат“ се користи у функцији обележавања палаталне фонеме *њ* када се иза ње долази фонема *е* у примеру *нстѣниѣ* 11 (9).

Мајускулна варијанта графеме *ѣ*, односно *ѣ̇* се појављује у речима: *Ѣ҃харистѣа* 4 (20), *Ѣ҃цѣленциѣю* 2 (24).

ГРАФИЈА Ђ. Будући да *Ортодоксос омологија* припада пропедеутичко-педагошкој књижевности,³³¹ те да се у великој мери ослања на предлошке на основу којих је настала,

³²⁹ А. Мразовић, *Рѣководство къ славенстѣѣй грамматѣѣ*, 25; Мелетије Смолитицки, *Грамматѣка, ѣ̇ recto*; Стефан Вујановски, *Рѣководство ко правоглаголанію, и правописанію*, Беч, 1793, 28.

³³⁰ Ове и друге речи са иницијалним *у* ће се у другом издању *Ортодоксос омологије* (1763) писати са почетним диграфом *у҃*.

³³¹ Никита Толстој, *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*, Београд, 2004, 79.

писање графеме Ъ не представља проблем какав налазимо у другим, оригиналнијим делима.³³² Писање ове графеме, дакле, у потпуности одговара ситуацији коју затичемо у Могилином катихизису, а једини изузетак који налазимо јесте поменути начин писања речи *скрижалетъ* 6 (23).

„Јат“ се употребљава у позицијама где би се то етимолошки и очекивало, на пример: *исповѣданіе* 2 (4), *вѣра* 2 (7), 3 (3), 9 (8, 12), *свѣта* 3 (11), *грѣховъ* 4 (14), *вѣка* 4 (16), *завѣта* 4 (17), *лѣтъ* 5 (13).

ГРУПЕ *ЕР* И *РЕ*. Премда знамо да је Орфелин у свом говору имао вокално *р*,³³³ то се из текста *Ортодоксос омологије* не може видети. У тексту, уместо тога, за обележавање данашњег вокалног *р* налазимо руске групе *ер* и *ре*, што се, опет, може објаснити жанром дела, односно степеном његовог угледања на предлошке. Имајући то на уму, можемо претпоставити да су ове групе имале вредност гласова *ер*, односно *ре*, те да су се тако и читале.³³⁴

Тако наилазимо на примере: *перваа* 2 (8), 3 (2), 5 (7), *всѣдержителя* 3 (5–6), *мертвыиъ* 4 (5), *срѣемъ* 6 (10)³³⁵, *смерть* 12 (15), *дерзость* 11 (8), *терпѣніе* 11 (3), *совершенное* 10 (12–13). Именица *црква* се среће са титлом: *Црквѣ* 2 (5). За обележавање данашњег вокалног *р* комбинацијом *ре* налазимо примере: *вокресенїа* 4 (15), *Крещенїе* 4 (18).

³³² За писање „јата“ у Орфелиновом *Магазину* исп. С. Стијовић, „Графијске и правописне одлике у Орфелиновом Магазину“, 33.

³³³ С. Стијовић, „Графијске и правописне одлике у Орфелиновом Магазину“, 33; А. Младеновић, „Прилог проучавању Орфелиновог језика“, 157.

³³⁴ Александар Младеновић, „Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века“, *Зборник за филологију и лингвистику* XXII/2, 1979, 113.

³³⁵ Као и код Рајића, и овде се облици речи *срце* пишу са надредним *д*. (исп. *О народном језику Јована Рајића*, 30.

СУГЛАСНИЦИ. СУГЛАСНИК *Ј*. У *Ортодоксос омологији* сугласник *ј* је бележен графемама: *и, њ, ѣ*. За означавање група *ја, ју* и *је* коришћене су графије: *а, ю, ѣ, е, є*. Мајускулне варијанте које се јављају у тексту су: *ѣ, Іѣ*.

Иницијално *ј* се означава на следећи начин. Ако се на почетку речи налази група *ја*, она се означава графијом *и* (*иакѡ* 5 (4, 23), *иарость* 12 (2)). Уколико реч почиње групом *ју*, користи се графема *ю* (*юности* 2 (20)). За обележавање почетног *је* употребљавају се графеме *є* (*єсмь* 7 (2), *єсть* 5 (19, 24), 6 (15), *єте* 6 (16), *єнко* 8 (6), 12 (3)³³⁶, *єгда* 6 (16))³³⁷ и *є* (*єдннаго* 3 (5), *єдннаго* 3 (8), *єднороднаго* 3 (9), *єднносѣца* 3 (13), *єретѣковѣ* 8 (23)).

Мајускуле *ѣ* и *Іѣ* затичемо у примерима *ѣлєѡбѣщеніє* 4 (20) и *Іѣко* 4 (19).

Приликом обележавања интервокалног *ј* користе се следећа решења:

- а) *ија*: *омологѣа* 2 (2) (али и *омологѣа* 3 (1)), *писанѣа* 2 (16), *спасенѣа* 3 (16), *подѡвѣа* 7 (6), *третѣа* 2 (14), 5 (18), 6 (21) и сл.
- б) *ије*: *архѣереа* 9 (3), *писанѣемь* 3 (23), *исповѣданіє* 2 (4), *ѡставленіє* 4 (13–14), *покажаніє* 4 (18), *искѡшеніє* 5 (16), *пѣніє* 8 (15) и сл.
- в) *ију*: *црѣтѡвію* 4 (6), *изъ ученію* 2 (17), *вопѣощѣн* 11 (12), *блзнію* 11 (18–19).
- г) *ији*: *Бѣжѣн* 6 (13), 12 (15), *Мѣрѣн* 3 (18), *спасенѣн* 10 (4), *исправленѣн* 8 (23) и сл.
- д) *оји*: *ѡбѡнѣ* 2 (22), *ѣстрѡнса* 2 (26), *напѡнтн* 9 (16).
- е) *оје*: *своєю* 11 (23), *твоє* 5 (10, 11, 19), *правѡславное* 2 (4), *архагѣлское* 4 (22), *нѣнѡє* 5 (24), 6 (15), 12 (16), *црѣковное* 8 (14–15), *волное* 11 (13) и сл.
- ж) *оја*: *твоа* 5 (12), *своа* 12 (5), *прѡтнѡстолатъ* 10 (18).
- з) *оју*: *иакѡвою* 11 (18), *славѡю* 4 (4), *тоѡю* 3 (2), *твою* 7 (16).
- и) *аја*: *покажаніє* 4 (18), *прѡчѣа* 2 (15), *нѣжданѣа* 2 (15), *єѣлскаа* 5 (21), *реѡѡмаа* 5 (22), *перѡа* 2 (8), 3 (2), 5 (7) и сл.
- к) *ају*: *ѣаю* 4 (15), *согрѣшѣающаго* 10 (2).
- л) *еја*: *архѣереа* 9 (3).

³³⁶ У првом издању *Ортодоксос омологије* (1758) уочава се недоследност у писању овог прилога. Прилог се у тексту јавља пет пута — три пута са „широким јест“ у почетној позицији (7 (6, 7, 7–8)) и двапут са „уским јест“ (8 (6), 12 (3)).

³³⁷ У овим примерима графема *є* се употребљава у позицијама где се у Могилином катихизису (1713, 1763) користи иницијално „широко јест“. У другом издању *Ортодоксос омологије* (1763) је иницијално *є* доследно замењено „широким јест“.

м) еју: *Ѣзцеленцію* 2 (24), *Мѡѡсею* 6 (22), *землею* 7 (8), *своею* 11 (23).

н) ује: *ненаказзетъ* 12 (5).

о) ују: *вѣрью* 3 (5), *исповѣдью* 4 (13), *одѣснью* 4 (3), *соборнью* 4 (11), *всакью* 8 (15).

На крају слога испред сугласника, као и на крају речи након вокала, употребљава се графема *ѣ*: *тайныцѣ* 2 (23), *понтійстѣцѣ* 3 (19 – 20), *радѣйтѣса* 6 (18–19), *достойнопамятныѣ* 12 (13–14), *твой* 7 (2), *послѣшествѣѣ* 7 (22), *пожелѣѣ* 7 (24), 8 (2). Графема *и* је у овој функцији употребљена у примеру *ѣтащенѣ* 2 (20).

„Ижицу“ у вредности *ј* налазимо у поменутом примеру — *Мѡѡсею* 6 (22).

ГРАФЕМА *ѣ*. Будући да је настала на предлошку Могилиног катихизиса, те да је припадност *Ортодокс осомологије* рускословенском језику јасна, претпостављамо да је графема *ѣ* имала гласовну вредност руске групе *ич*.³³⁸

Примери у којима се ова графема затиче су између осталог и: *вѣци* 12 (14), *ѣтащенѣ* 2 (20), *градѣцаго* 4 (4), *исходацаго* 4 (8), *бѣдѣцаго* 4 (16), *лжѣце* 6 (18), *ниѣта* 10 (11), *ѣце* 11 (17, 21, 23), 12 (3, 5).

СОНАНТИ *љ* и *њ*. У *Ортодокс осомологији* фонеме *љ* и *њ* се пишу помоћу јотованх и нејотованих самогласника после графема *л* и *н*. Тако наилазимо на групе *ла*, *ле*, *лн*, *лю*, *на*, *нѣ*, *не*, *нн*.

а) *ља*: *Искѣплатн* 9 (18), *раздѣлающн* 2 (8), *вседержнтѣла* 3 (5–6), *вола* 5 (12).

б) *ље*: *Кралѣвскнѣхъ* 2 (22), *дѣлатѣлѣцѣ* 11 (15), *волею* 11 (23), *оставленіѣ* 4 (13–14), *землею* 7 (8).

в) *љи*: *Добродѣтелн* 2 (6), 9 (7), 10 (14, 18), *пріѣмлн* 7 (11), *землн* 3 (6), 5 (12), 7 (3, 7, 18).

г) *љу*: *любовъ* 2 (7), 6 (21), 9 (8, 10), *Заключеніѣ* 5 (18), *землю* 6 (5).

д) *ња*: *невозбранѣтъ* 12 (3), *спокланаѣма* 4 (9), *блнжнаго* 7 (24), 8 (2–3, 6–7), *Млѣѣна* 10 (9), *Всѣгдашнѣа* 10 (11–12).

³³⁸ А. Младеновић, „Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века“, 107. Са друге стране, гласовна вредност графеме *ѣ* у Орфелиновом *Магазину* представља проблем при транскрипцији, јер постоји могућност да она некад означава српску групу *шт*, а понекад и руску *ич*. (исп. С. Стијовић, „Графијске и правописне одлике у Орфелиновом Магазину“, 36.)

е) ње: *нстинѣ* 11 (9), *плѣнныа* 9 (18).

ж) њи: *Книги* 8 (21).

Начин означавања сонанта *љ* на крају слога видимо у примерима: *нлѣыѣ* 7 (14), *свндѣтелства* 7 (23), *Болное* 11 (13), *Самоволнаа* 10 (11).

ГРУПЕ *КС* И *НГ*. Групе *кс* и *нг* су у тексту *Ортодоксос омологије* означене у складу са нормама црквенословенског правописа — графемом *ѣ* и групом *гѣ*.³³⁹ С тим у вези налазимо примере: *Орѣдоѣосѣ* 3 (1)³⁴⁰, *ѣѣцеленциѣю* 2 (24), *архагѣлскоѣ* 4 (22).

ПИСАЊЕ „ЈЕРОВА“ *ѣ* И *ь*. „Јерови“ се јављају на крају речи и у оквиру префикса на граници са основном речи. Примери за „дебело јер“ су: *Бракѣ* 4 (19), *Монахѣмѣ* 2 (19), *дѣшѣ* 5 (4), *нѣженѣтъ* 6 (17), *ѣѣѣ* 7 (2), *Насѣ* 3 (15), 5 (16, 17), *нашѣ* 5 (8), *вѣ* 2 (9, 14, 15), 3 (22), 4 (7), 7 (8), 8 (17), 11 (10), *аминѣ* 5 (20), *нѣѣ ѣѣенію* 2 (17), *сѣ славнѣа* 4 (10), *вѣдомѣ* 9 (17).

„Танко јер“ налазимо у примерима: *любѣвь* 2 (7), 6 (21), 9 (8, 10), *плѣдѣ* 5 (3), *ѣастѣ* 2 (8, 11, 14), 3 (2), 5 (5, 7, 9, 18), 6 (21), *скрѣжалѣ* 6 (24), 7 (15), *ѣстѣ* 5 (19, 24), 6 (15), *дѣнѣ* 7 (13), *Премѣдрѣстѣ* 8 (9), *сѣдѣмѣ* 10 (17), *Дѣвѣтъ* 8 (13), *Дѣсѣтъ* 6 (22). Док се у Могилином катихизису израз *ѣнрѣѣтъ* пише са „танким јер“, доследно црквенословенској норми,³⁴¹ у *Ортодоксос омологији* на крају затичемо „дебело јер“: *ѣнрѣѣтъ* 2 (3).

„Јерови“ се у тексту *Омологије* често мењају „пајерком“: *ѣ* 2 (17), *ѣ* 3 (16), *ѣѣѣ* 3 (16), *дѣѣѣ* 5 (13), *наѣ* 5 (13), *тѣѣѣ* 5 (23), *днѣѣ* 5 (13), *ѣвѣдѣнѣ* 9 (17).

УДВОЈЕНИ СУГЛАСНИЦИ. Према ортографској норми коју доноси Мразовић, сугласници који се могу наћи удвојени су: *д, ж, з, н, ш*.³⁴² У *Ортодоксос омологији*, поред удвојеног сугласника *н*, у речима страног порекла, налазимо и групе *лл* и *бб*.

³³⁹ А. Мразовић, *Рѣководство къ славенскѣѣ грамѣатѣѣѣ*, 26–27.

³⁴⁰ Такође и: 2 (1), као и на свакој парној страни у првом реду.

³⁴¹ Исп. Сава Петковић, *Речник црквенословенског језика*, Сремски Карловци, 1935, 233.

³⁴² А. Мразовић, *Рѣководство къ славенскѣѣ грамѣатѣѣѣ*, 30–31.

Сугубо *н* се налази у именицама са суфиксом *-ник*, као и у придевима са наставком *-ный*. Удвојена комбинација *нн* се налази у примерима: *Страннаго* 9 (16–17), *сїѣннаго* 2 (9, 12, 15), *рожденнаго* 3 (10), *истинна* 3 (11, 12), *сотворенна* 3 (12–13), *поцнлованны* 6 (8–9), *нзгнаннн* 6 (14), *даннѣа* 6 (22), *уставленнѣа* 9 (2–3), *повиннѣмъ* 10 (7), *совершенное* 10 (12–13).

Остале комбинације које се појављују у тексту јављају се у речима страног порекла и реч је о комбинацијама *лл* (*Ѳѳцелленцїєю* 2 (24), *їлл*, *Канцеллнстѣ* 2 (29)) и групи *бб* (*сѣбѣотный* 7 (13)).

Надредно ПИСАЊЕ ГРАФЕМА И СКРАЋИВАЊЕ РЕЧИ. Графеме које се појављују у тексту као надредне су: *о* (*Орѳодоѳосъ* 3 (1)), *м* (*не виднѣмъ* 3 (7), *невѣжда* 8 (21)), *д* (*бѣѣ* 4 (23), *срѣѣмъ* 6 (10), *нѣю* 8 (15), *гѣ* 8 (20)), *х* (*наши* 5 (4), *сѣх* 8 (20), *свци* 8 (22)), *т* (*бздѣ* 5 (12)), *в* (*грѣхѡ* 10 (17)). Такође, срећу се и графеме *ш*, *ц*, *а*, *ѡ*, *з* са титлом: *нѣ* 5 (13), *ѡставлѣѣ* 5 (15), *нашѣ* 5 (15), *Ненадѡвнѣѣ* 2 (25), *црковнѣ* 8 (13), *пррѡкн* 4 (10), *прѣдннѣнѣа* 8 (16).

Скраћивање речи се најчешће врши „титлом“ и знаком $\overset{\sim}{\text{}}$: *оѣа* 3 (5, 9), *бѣа* 3 (5, 11, 12), 6 (11), 7 (11), 10 (13), *ѣвѣкѣ* 3 (15), *дѣѡ* 4 (24), *Бѣжени* 5 (23), 6 (2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16), *Гѣа* 3 (8), 4 (7), 10 (5), *Аплѣкѣа* 2 (5), *Архїєїѣкѡмъ* 2 (21), *црѣвїю* 4 (6), *нѣное* 5 (24), 6 (15), 12 (16).

5.3.2.2. ИЗ ФОНЕТИКЕ. САМОГЛАСНИЦИ *а*, *о*. Предлог *с(а)* се у тексту *Ортодоксѡс омологије* јавља у следећим облицима: *ѣ*, *сѣ*, *ѡ*. Предлог *к(а)* се појављује у облицима *к* и *кѣ*. Ови предлози у својим проширеним варијантама са самогласником *а* се у тексту не могу наћи.³⁴³

Примери у којима се налази предлог *с* јесу: *ѣ нѣс* 3 (16), *сѣ тоѡѡю* 5 (2), *сѣ ѡѡѡѡю бѣзнїю* 11 (18–19), *ѡ слѡѡю* 4 (4), *ѡ оѣѣмъ и снѡмъ* 4 (9). Са друге стране предлог *к* се јавља само у два примера: *кѣ памѣтнѡмъ нзѣ ѣченїю* 2 (17), *Кѣ прѣсѣѣѣ дѣѣ бѣѣ* 4 (23).

Што се тиче дуже и краће форме префикса, у *Омологији* затичемо следеће.

³⁴³ У другим делима Орфелин користи *са*, али не и *ка*. (А. Младеновић, „Прилог проучавању Орфелиновог језика“, 155-156)

Префикс *с-* долази у формама *с, съ, со*. Облик *с* затичемо у *спокланѣца* 4 (9). Други облик се јавља у речи *съ славница* 4 (10), која у другом издању *Омологије*, као и у венецијанском издању Могилиног катихизиса, долази у облику *славница*. Трећа форма, облик *со*, је најзаступљенија и јавља се у примерима: *согрѣшающаго* 10 (2), *согрѣшающа* 12 (5–6), *сотворенна* 3 (12–13), *сотвориши* 7 (5).

Префикс *воз-* се јавља у рускословенским лексемама, као и у примерима који у књижевном језику имају други префикс: *воскрѣшаго* 3 (22), *восточна* 2 (5), *возшедшаго* 4 (2), *Воздержаніе* 9 (13), *невозбранаеть* 12 (3).

5.3.2.3. Из морфологије. Први део *Ортодоксос омологије* који се састоји од свештених текстова прати грађу Могилиног катихизиса и текстове доноси у облику који се, између осталог, налази и код Могиле. Разлике, међутим, постоје у Декалогу, где прохибитиви које налазимо у *Омологији* не одговарају тексту из предлошка.

У делу *Ортодоксос омологије* који следи након црквених заповести, грађа је најчешће само побројана. Уколико је појам који се представља означен именицом, он је изложен у номинативу једнине/множине, односно, када је реч о глаголу, у инфинитиву. Стилски се разликује једино одељак *Грѣси чуждын* 11 (16), где су греси описани конструкцијом: *ако (ко) + презент*.

ИМЕНИЦЕ. *НОМИНАТИВ*. Номинатив једнине именица сва три рода налазимо у следећим примерима:

- а) *мушки род*: *Бракъ* 4 (19), *Развѣтъ* 8 (10), *Совѣтъ* 8 (11), *Страхъ* 8 (11), *Ширъ* 9 (10) и сл.
- б) *женски род*: *Вѣра* 2 (7), 3 (3), 9 (8, 12), *Надежда* 2 (7), 5 (5), 9 (8), *Любовь* 2 (7), 6 (21), 9 (8, 10), *Часть* 2 (8, 11, 14), 3 (2), 5 (5, 7, 9, 18), 6 (21), *ѿхаристіа* 4 (20), *Премудрость* 8 (9), *Крѣпость* 8 (12), *Радость* 9 (10), *Кротость* 9 (12), и сл.
- в) *средњи род*: *Крещеніе* 4 (18), *Сщ҃енство* 4 (21), *Мѣропомазаніе* 4 (19), *Покааніе* 4 (18), *Влеобсценіе* 4 (20), *Цѣлованіе* 4 (22) и сл.

Примери у којима затичемо именице у номинативу множине су: *Таннства* 4 (17), *Дары* 8 (8), *Плоди* 9 (9), *Дѣла* 9 (14, 20), 10 (8), *Совѣти* 10 (10), *Грѣхи* 11 (7), *Грѣси* 11 (12, 16), *Чувства* 12 (7, 10), и сл.

Може се приметити да облици множине именица мушког рода у *Ортодоксос омологији* долазе без уметка *-ов/-ев*. Испитивања других Орфелинових дела показала су, међутим, да се у њима облици са инфиксом *-ов/-ев* често појављују.³⁴⁴ Са друге стране, последице некадашње палатализације некад су очуване а некад нису (*Грѣхи* 11 (7) : *Грѣси* 11 (12, 16)), што је стање које одговара и другим Орфелиновим делима.³⁴⁵

ГЛАГОЛИ. ПРЕЗЕНТ. Презент се у *Ортодоксос омологији* гради сходно начелима црквенословенског језика.³⁴⁶ Примери које налазимо у тексту су:

- а) 1. л. једн.: *вѣрю* 3 (5), *исповѣдаю* 4 (13), *таю* 4 (15), *есми* 7 (2).
- б) 2. л. једн.: *еси* 5 (8).
- в) 3. л. једн.: *ести* 5 (19, 24), 6 (15), *дасть* 11 (17), *похваласть* 11 (21–22), *раздражнть* 11 (23), *невозбранаеть* 12 (3), *можеть* 12 (4), *ненаказуеть* 12 (5).
- г) 1. л. мн.: *оставлаѣ*³⁴⁷ 5 (15).
- д) 2. л. мн.: *есте* 6 (16).
- е) 3. л. мн.: *поносаать* 6 (16), *нзженятъ* 6 (17), *рекаятъ* 6 (17).

Презент глагола се у тексту *Ортодоксос омологије* употребљава у свештеним текстовима — Символу вере, молитви Оче наш, Блаженствима, Декалогу. Након тога глаголи се користе искључиво у инфинитиву. Стилска уједначеност другог дела *Омологије*, међутим, разбија се конструкцијама *ице (кѣ)* + презент у одељку *Грѣси чѣждыи* 11 (16).

ИМПЕРАТИВ. Императив у тексту *Омологије* долази у облицима на *-и(те)*, односно — *ј(те)*:

³⁴⁴ *Ibid.*, 165.

³⁴⁵ *Ibid.*

³⁴⁶ А. Мразовић, *Ръководство къ славенскѣй грамматикѣ*, 96–145.

- а) –и(те): *остави* 5 (14), *не введи* 5 (16), *избави* 5 (17), *не укради* 7 (21), *не прѣмли* 7 (11), *всѣ елнтеса* 6 (19), *Помни* 7 (13), *Чти* 7 (16).
- б) –ј(те): *Радѣйса* 4 (24), *Радѣйтеса* 6 (18–19), *Не прѣлюбодѣйствѣй* 7 (20), *Не послѣшествѣй* 7 (22), *Не пожелай* 7 (24), 8 (2).

Да се приметити разлика у употреби глаголских облика приликом побројавања десет Божјих заповести у Могилином катихизису и у *Ортодоксос омологији*: *Не прѣмѣши* : *Не прѣмли*, *Не оубѣши* : *Не уби*, *Не оукрадѣши* : *Не укради*, *Не пожелѣши* : *Не пожелай*.

Облик *Не уби* 7 (19), који је задржан и у другом издању *Ортодоксос омологије* (1763), не одговара начелима о грађењу императива изнетим у језичким приручницима XVIII века,³⁴⁷ као ни облику који срећемо у Прокоповичевом *Десетословљу* (*Не оуби*).³⁴⁸ Уколико се не ради о типографској грешци, може бити да овај прохибитив представља продор „неправилне“ употребе императива глагола *убити* из свакодневног говора у текст *Омологије*. У прилог томе иде и чињеница да се у Орфелиновом буквару из 1767. године среће облик *Не оуби*.³⁴⁹

ИНФИНИТИВ. У *Ортодоксос омологији* редовно се јавља дужи облик инфинитива: *Лранити* 8 (17), 9 (2), *Исповѣдывати* 8 (19), *чести* 8 (21), *молнтеса* 8 (22), *бывати* 9 (6), *посѣщати* 9 (18), *Искѣплати* 9 (18), *погребати* 9 (19), *исправити* 10 (2), *учити* 10 (3), *совѣтовати* 10 (4), *молити* 10 (5), *учѣшати* 10 (6), *терпѣти* 10 (6), *процати* 10 (7).

*

На основу разматрања графије и правописа *Ортодоксос омологије*, као и њених фонетских и морфолошких особина, можемо закључити следеће.

Графијска и правописна одступања *Ортодоксос омологије* у односу на Могилин катихизис — писање иницијалног *у* уместо диграфа *оу*, бележење удвојених сугласника у облицима придева, мењање „јата“ графемом *ѣ*, као и друга неслагања — иако постоје, нису довољна за одбацивање Могилиног дела као предлошка.

³⁴⁷ А. Мразовић, *Ръководство къ славенскѣй грамматицѣ*, 117.

³⁴⁸ Теофан Прокопович, *Первое оученіе отрокѡмъ*, Римник, 1726, т̄ verso.

³⁴⁹ Захарија Орфелин, *Первое оученіе... Букварь*, Венеција, 1767, 48.

Морфолошко истраживање језика нам казује да постоје неслагања пре свега у излагању десет Божјих заповести и у одељку „Грѣси чуждын“. Што се тиче првог проблема, могуће објашњење је да су се облици које срећемо у *Омологији* чешће употребљавали, јер се управо они срећу у Прокоповичевом *Десјатословију*, које је, као што знамо, до састављања *Ортодоксос омологије* прештампано три пута, било распрострањено и употребљавано као основни приручник приликом поучавања.

Стилско неслагање које налазимо у одељку „Грѣси чуждын“ је, према нашем мишљењу, најзначајније одступање јер указује на две ствари. Прво, казује то да је као предложак коришћен највероватније *Кијевски буквар* а не неки други. Према типологији буквара коју доноси Маргарита Корзо, одељак *Грѣхи чуждѣи* може се наћи само у супрасаљској групи букварних катихизиса.³⁵⁰ *Кијевски буквар*, који припада черниговској групи, не садржи поменути одељак. Буквари из супрасаљске групе грехе из одељка *Грѣхи чуждѣи* доносе у следећем облику:

1. *совѣщаніе на грѣхъ,*
2. *росказаніе къ исполненію грѣха,*
3. *произволеніе,*
4. *возбужденіе до злаго,*
5. *похваленіе злыя дѣтели,*
6. *чужаго грѣха злобующее замолчаніе,*
7. *преступленія необличеніе,*
8. *приобщеніе неправости,*
9. *защитеніе чужія злости.*³⁵¹

Греси се, дакле, наводе као глаголске именице у номинативу. Да је као предложак за *Ортодоксос омологију* коришћен неки од буквара из супрасаљске групе, чини се да не би било разлога не именовати грехе на овај начин, као што је то чињено и у претходним деловима *Омологије*. Уместо да су греси именовани глаголским именицама у номинативу,

³⁵⁰ Маргарита Корзо, *Украинская и белорусская катихетская традиция конца XVI – XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований*, Канон+, 2007, 513, 528.

³⁵¹ *Ibid.*, 528.

они су навођени уз помоћ конструкције *ише (кѡ) + презент*, стилем одударајући на тај начин од других делова *Ортодоксос омологије*. Будући да је као предложак послужило буквар из черниговске групе, *Кијевски буквар*, који не садржи именовани одељак, аутори су морали посегнути за списком *грехова чуждих* који доноси Могила, те је, према нашем схватању ствари, у преношењу тог списка и дошло до наведене стилске разлике.

То нам, даље, још једном потврђује да је један од узора био Могилин катихизис. У трећем делу Могилиног катихиза читамо 45. питање, које, уз минималне интервенције, представља садржај одељка *Грѣси чуждын у Ортодоксос омологији*:

Вопросъ, мѣ. Какѡ ннате приобщаемса грѣхѡмъ нныхъ;

Ѡвѣтъ. Ѣгда кто даеть винн ннымъ еже грѣшнтн, съ таковою блазнїю повшатеелный грѣхъ, нн манїемъ, нн словомъ нечестнымъ, нн похвалаа злое. нн оглаголаа добраа дѣла. Зда еще можѣ мѣрнтнса, нже волею своею раздражнтъ кого на ярость. нн не возбранаетъ злое елкѡ можетъ. нн не наказветъ по долгъ своему, кїждо ѡ снхъ бываеть причастнї грѣхъ ннаго.³⁵²

Узевши све у обзир, анализа језика *Ортодоксос омологије* потврдила је наше претпоставке о њеним предлошцима. Као предлошци су коришћени Могилин катихизис и *Кијевски буквар*. Такође, језичка анализа омогућила нам је да наслутимо у ком степену су се аутори ослањали на један, а у ком на други извор.

Према нашем мишљењу, резултати истраживања указују на то да је основни предложак *Ортодоксос омологије* катихизис Петра Могиле. Уколико се изузму одељци „Ѡвѣтн еѡстїн“, „Чвства тѣлеснаа“ и „Чвства дшвевнаа“, који постоје само у *Кијевском буквару*, сви елементи *Ортодоксос омологије* су, ако не у „уводном“ делу, садржани у „главном“ делу Могилиног катихизиса. Поред тога, *Кијевски буквар* је морао послужити као образац у смислу презентовања грађе (побројавање врлина, односно грехова), јер је материјал у Могилином катихизису представљен у форми питања и одговора. Најзад, у другом делу *Ортодоксос омологије*, онда када се грађа у Могилином катихизису и *Кијевском буквару* подудара, аутори су преузимали текст из буквара и уносили у *Омологију*.

³⁵² Текст одељка из *Ортодоксос омологије* гласи: *Ише кто даеть винн ннымъ, еже грѣшнтн, съ таковою блазнїю, нн манїемъ, нн словомъ не чтнымъ; Ише оглаголаа доброе похвалаетъ злое; Ише волею своею раздражнтъ кого на ярость; Ише невозбранаетъ злое, елкѡ можетъ; Ише ненаказветъ своа согрѣшающыа.*

Када пак буквар није садржао материјал који се могао наћи код Могиле, аутори су посезали за Могилиним катихизисом и, преносећи текст, остављали трагове у виду стилских неуједначености.

6. Закључак

У овом раду је, према нашем уверењу, одговорено на горенаведене циљеве истраживања. Као што би се и очекивало, под јаким унијатским притисцима који су трајали од досељавања српског народа на територије Хабзбуршке монархије, аутори уџбеника су, у жељи да се сачувају уније, састављали своје школске приручнике погледа упереног у дела источноправославне провенијенције.

Поглавље *Историјске околности* пружа увид у положај српског народа на тлу Хабзбуршке монархије. Приказани су расположење бечког двора према досељеном српском народу и покушаји да се тај народ поунијати. На тај начин је објашњена мотивација иза повећане опрезности приликом тражења узора за састављање дела уџбеничког карактера. Тиме постаје јасније зашто архијереји своје уџбенике састављају служећи се најчешће делима других православних народа.

У одељку *Просветитељства српског XVIII века* представили смо савремена струјања у изучавању епохе просветитељства. Тиме смо настојали описати дух времена у периоду којим се бавимо. Након тога смо навели чињенице из рада митрополита Павла Ненадовића на пољу просвете и посматрали их у светлу реченог о феноменима религијског и народног просветитељства. Из доступне литературе се чини да елементи просветитељства још увек нису идентификовани у деловању митрополита Павла Ненадовића. Овим одељком покушали смо да скренемо пажњу на дату проблематику.

Затим је у главним цртама описана организација првих школа. Такође, указано је на кључне моменте у њиховом развоју током XVIII столећа. Поред тога, побројана су сва важнија дела која су у датом периоду служила као школски приручници и уџбеници за описмењавање. Навођењем онодобних буквара, катихизиса и других уџбеника, настојали смо створити слику о типичном школском приручнику XVIII века код Срба. У оквиру тога, задржали смо се на жанровима азбуке и букварног катихизиса, као појмовима који ће у главном делу рада за нас бити од посебног значаја.

Поглавље *Азбуке* говори о издањима дела *Началное оубрѣненіе челоуѣкомъ, хотѣющимъ оубрѣнитиса книгъ бжтвеннаго писаніа* из 1761. и 1772. године. У одељку је најпре

указано на термилошке разлике између *азбуке* и *буквара*. Колико је нама познато, у истраживањима српске букваристике на поменути дистинкцију је указано само једном, и то од стране руских истраживача.³⁵³ Затим је дат опис издања која представљају предмет истраживања и укратко су изложена досадашња сазнања о њима.

Полазећи од претпоставке да су издања *Началног ученија* из 1761. и 1772. године позната и као *мали буквари*, приступљено је поновном ишчитавању литературе и објављене архивске грађе. Према нашем мишљењу, најважнија сведочанства јесу писмо Максима Суворова руском Синоду из 1727. године и податак из *Историје катихизма* архимандрита Јована Рајића о осмолисном букварчићу који је добио на почетку школовања.

Затим су консултоване библиографије руских буквара и азбука. Испоставило се да су уџбеници попут дела *Началноје ученије* у Русији XVII и XVIII века били веома распрострањени и популарни. Будући да су ови уџбеници штампани у импозантним тиражима готово сваке године, могло се само претпоставити са ког издања су венецијанска прештампана. Карактеристика руских азбука осамнаестог века су *Стихи учителни*, те смо на основу њих и године доласка Максима Суворова сузили број издања која долазе у обзир. На концу, отворено је питање о истоветности предлошка венецијанских издања.

Поглавље *Букварни катихизиси* испитује најпре предлошке шестог одељка Орфелиновог буквара *Первоје ученије*. У поглављу је указано на значај и распрострањеност буквара. Затим су сумирана досадашња сазнања о његовим узорима. Након указивања на неизвесности поводом предлошка шестог поглавља у буквару, представљене су информације до којих се дошло у рецентнијим истраживањима. Ослањајући се пре свега на студију Маргарите Корзо о катихетским делима Теофана Прокоповича, закључили смо да је као предлошак могло послужити само издање Прокоповичевог катихизиса *Сокращенное христианское учение* из 1765. године.

³⁵³ Дмитрий Полонский, Джамиля Рамазанова, „Восточнославянские источники первого сербского букваря Гавриила Стефановича Венцловича (1717 г.)“, *Slověne*, 10/1 (2021), 161. Према се у Чурчићевим радовима азбуке помињу (Лазар Чурчић, „Словенски глагољички и ћирилички буквари 16. века“, у: *Буквари и букварска настава код Срба* (ур. Б. Јордановић), Београд, 2010, 27–42), нигде се експлицитно не говори о разликама између буквара и азбука.

Најзад, последње поглавље се бави делом *Ὁρθόδοξος ὁμολογία* митрополита Павла Ненадовића. Након општих информација о аутору и делу, представљене су актуелне претпоставке о њеним предлошцима, као и аргументе на којима се те претпоставке заснивају. Размотривши питање који катихизиси су митрополиту Ненадовићу у том тренутку могли бити доступни и истраживши ранија мишљења о проблему предлошка *Ортодоксос омологије*, са трагањем за њеним предлошцима смо почели од Могилиног катихизиса *Православноје исповједаније вјери*.

Увидели смо да се уводни део Могилиног катихизиса и основни текст *Омологије* у потпуности подударају. То, међутим, траје само до одређеног тренутка у текстовима. Информишући се из релевантне литературе, утврђено је да постоје основи за претпоставку по којој би други део *Ортодоксос омологије* био извод из неког од букварних катихизиса присутних на територији Карловачке митрополије у том периоду.

Представили смо типичну структуру букварног катихизиса и упоредили је са одговарајућим делом *Ортодоксос омологије*. Како су сличности биле евидентне, истраживање је настављено у истом правцу. У потрази за евентуалним предлошком прочитали смо Орфелинове букваре и наишли на драгоцену сведочанство које говори о томе да се у *Кијевском буквару* могу наћи одређени делови који су представљени и у *Омологији*. Ишчитавајући литературу о првим српским букварима идентификовали смо буквар на који Орфелин упућује. Упоредили смо текстове *Кијевског буквара* и *Ортодоксос омологије* и утврдили да је тематика грађе, као и начин њене презентације (одсуство излагања грађе у виду питања и одговора), у оба дела истоветна.

Након тога, приступљено је језичкој анализи *Ортодоксос омологије*, Могилиног катихизиса и *Кијевског буквара*. Примена методе контрастивне анализе текста довела је до следећих закључака:

- а) граfiјска и правописна неслагања нису довољна за одбацивање Могилиног катихизиса као предлошка *Ортодоксос омологије*,
- б) на плану морфологије неподударности постоје у Декалогу, али се оне могу објаснити угледањем на Прокоповичево *Десјатословије*,
- в) стилско неслагање у одељку *ГрѢси чуждыи* потврђује да су као предлошци коришћени Могилин катихизис и *Кијевски буквар*.

Оно што се, међутим, разликује и што оставља простора новим истраживањима јесте чињеница да грађа у овим делима није изложена истим редоследом. Нова истраживања могу бити заснована управо на испитивању редоследа по коме се кључни појмови хришћанске вере излажу у *Омологији* и покушати да изнесу вероватније теорије о њеним предлошцима.

Коначно, истраживањем осмолисних азбука је отворено ново истраживачко поље у српској букваристици, испитивањем Орфелиновог буквара су отклоњене недоумице у погледу његових предлогака, а анализом *Ортодоксос омологије* су потврђене старије и одбачене савремене тврдње о њеним узорима. Тиме је још једном указано на значај руске литературе у српским осамнаестовековним школама. Уколико радови других истраживача који ће, надамо се, уследити мотивисани нашим истраживањима, буду доказали да смо у својим ставовима погрешили, вероваћемо да се наш труд исплатио, јер ће тиме ова питања бити реактуелизована у српској науци о осамнаестом веку.

7. Извори и литература

ИЗВОРИ:

1. Букварь или начальное обученіе хотащымъ обучитиса книгъ писмены сербско-славенскимъ, Беч, 1770. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/2543> (приступљено 27. октобра 2022. године)
2. Букварь или начальное обученіе хотащымъ обучитиса книгъ писмены славено-сербскимъ, Беч, 1770. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/599> (приступљено 27. октобра 2022. године)
3. Вујановски, Стефан, *Рѣководство ко праволаголанију, и правописанију*, Беч, 1793. Доступно на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/228> (приступљено 13. јуна 2023. године)
4. Катихисисъ свѣтъ Исповѣданіе Православныхъ Вѣры Каѳолическіа и Апѳлскіа Цркви Востѳныа, Кијев, 1712. <https://search.rsl.ru/ru/record/01008239593> (приступљено 27. октобра 2022. године)
5. Катихисисъ свѣтъ Исповѣданіе Православныхъ Вѣры Каѳолическіа и Апѳлскіа Цркви Востѳныа, Венеција, 1763. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/378> (приступљено 13. јуна 2023. године)
6. Началное обученіе челоуѣкомъ, хотащымъ обучитиса книгъ бѣжтвеннаго писаніа, Венеција, 1761. Универзитетска библиотека у Гетингену: SUB Göttingen, 8 LING IX, 365 RARA.
7. Началное обученіе челоуѣкомъ, хотащымъ обучитиса книгъ бѣжтвеннаго писаніа, Венеција, 1772. Универзитетска библиотека у Гетингену: SUB Göttingen, 8 LING IX, 366 RARA
8. Мразовић, Аврам, *Рѣководство къ славенскому правоуѣненію и правописанију*, Беч, 1792. Доступно на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/336> (приступљено 13. јуна 2023. године)
9. Мразовић, Аврам, *Рѣководство къ славенскѣй грамматикѣ*, Беч, 1794. Доступно на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/821> (приступљено 13. јуна 2023)

10. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего синода, Санктпетербург, т. 2, ч. 1: (1722 г.), 1879. <https://www.prilib.ru/item/434683> (приступљено 13. јуна 2023. године)
11. Ненадовић, Павле, *Орѣодоѡѡс омологиа срѣтъ: Православное исповѣданіе Каѡоліческїа и Апѡлкїа Цркве восточныа*, Сремски Карловци, 1758. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/180> (приступљено 27. октобра 2022. године).
12. Орфелин, Захарија, *Исторїа о житїи и славныхъ дѣлахъ великаго государя императора Петра Перваго, част вторая*, Венеција, 1772. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/5827> (приступљено 15. јула 2023. године).
13. Орфелин, Захарија, *Первое ученїе хоташимъ очитнса книгъ писмены славенскнми, называемое Букварь*, Венеција, 1767. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/352> (приступљено 27. октобра 2022. године)
14. Орфелин, Захарија, *Первое ученїе хоташимъ очитнса книгъ писмены славенскнми, называемое Букварь*, Беч, 1792. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/354> (приступљено 15. јула 2023. године).
15. Прокопович, Теофан, *Первое ученїе отрокѡмъ*, Римник, 1726. Доступно на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/731> (приступљено 13. јуна 2023. године).
16. Прокопович, Теофан, *Вокращенное христанское ученне*, Санкт-Петербург, 1765. <https://search.rsl.ru/ru/record/01004092782> (приступљено 13. јуна 2023. године).
17. Смотрички, Мелетије, *Грамматика*, Римник, 1755. Доступно на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/746> (приступљено 13. јуна 2023. године).
18. Соларић, Павле, *Букварь славенскїй трїазвѣчный*, Венеција, 1812. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/4815> (приступљено 15. јула 2023. године).
19. Павле Соларић, *Поминакъ книжескїй*, Венеција, 1810. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/2678> (приступљено 15. јула 2023. године).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Албин, Александар, *Језик новина Стефана Новаковића (1792–1794)*, Нови Сад, 1968.
2. Бошков, Мирана и Пипер, Предраг, „Оглед контрастивне анализе текста у проучавању језика српске књижевности у XVIII—XIX веку“, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXIV/1, Нови Сад, 1981, 55–74.
3. Весин, Горан и Нинковић, Ненад, *Историја Карловачке митрополије*, Нови Сад, 2022.
4. Војновић, Жарко, „Међународни хоризонт Рајићевог *Малог катихизиса*“, *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, Београд, 2019, 146–162.
5. Вукашиновић, Владимир, „Катихизис Кирила Живковића Крка Рс № 47“, *Црквене студије*, Ниш, 2010, 153–176.
6. Вукашиновић, Владимир, „Новосадски богословски рукописи – Василије Крижановски и Дионисије Новаковић“, *Живљење на небесима*, Панчево, 2007, 113–119.
7. Вукашиновић, Владимир, *Српска барокна теологија*, Врњци, 2017.
8. Вукашиновић, Владимир, *Српска теологија XVIII века — Ad Fontem*, Београд–Врњци, 2019.
9. Вукашиновић, Владимир, *Теолошки бакрорези Захарије Орфелина*, Панчево, 2006.
10. Вуксан, Бодин, „Покајање и исповијест код Срба у религиозној литератури и графици 18 века“, *Зборник филозофског факултета: Споменица Бранка Гавеле*, серија А, Историјске науке, књ.17, Београд, 1991, 241–272.
11. Гавриловић, Никола, *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у периоду позне просвећености: (1790–1848)*, Београд, 1999.
12. Гавриловић, Никола, *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*, Нови Сад, 1974.
13. Гарић Марковић, Гордана, „Мирско свештенство београдске (сервијске епархије) од 1718. до 1739. године“, *Црквене студије*, Ниш, 2019, 268–269.
14. Грбић, Драгана, *Алегорије ученог пустинољубитеља*, Београд, 2010.

15. Грбић, Драгана, *Дело Доситеја Обрадовића у европском књижевно-културном контексту – културно-историјски одјеци немачке просвећености Хале-Лајпцишког интелектуалног круга на јужнословенским просторима*, докторска дисертација, Београд – Halle (Saale), 2016.
16. Грбић, Драгана, „Рецепција средњег века у српској литератури просветитељства“, у: *Византијско наслеђе и српска уметност 1-3* (гл. ур. Љ. Максимовић), књ. 3, *Замисљање прошлости и рецепција средњег века у српској уметности 18. и 19. века* (ур. В. Симић, И. Борозан, Л. Мереник), Београд, 2016, 59–67.
17. Грбић, Душица, „Буквари за Србе у XVIII веку“, у: *Буквари и букварска настава код Срба* (ур. Бранислава Јордановић), Београд, 2010, 43–53.
18. Грбић, Душица, *Тирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске: Катихетски приручници*, Нови Сад, 2014.
19. Грбич, Драгана „Йован Рајч і Феофан Прокопович“, у: *Українсько-сербський збірник Украс*, 5, Київ, 2010, 26-42.
20. Грданички, Дамаскин, „Посланице митрополита Павла Ненадовића (1699–1768)“, *Богословље*, IV–1, Београд, 1929, 7–36;
21. Грујић, Радослав, *Српске школе (од 1718–1739 г.) : Прилог културној историји српскога народа* (прир. Ђорђе Ђурић), Београд, 2013.
22. Гучкова, Ирина, *Язык проповедей Гаврилы Стефановича-Венцловича как предвестник сербского литературного языка на народной основе*, Санкт-Петербург, 2016.
23. Давидов, Динко, *Српске привилегије царског дома хабзбушког*, Нови Сад, 1994.
24. Дикарева Марија, „История составления катехизисов в Православной Церкви: К вопросу о возрождении святоотеческой традиции“ у: *Традиции святоотеческой катехизации: пути возрождения*, Москва, 2011, 248–269.
25. Димитријевић, Стеван „Грађа за српску историју из руских архива и библиотека“, *Споменик*, 53, Сарајево, 1922.

26. Драгићевић, Рајна, „Први српски буквари до *Првог српског буквара*“, *Књижевност и језик*, LXIV/1–2, Београд, 2017, 67–76.
27. Ђорђевић, Живојин, *Школе и просвета у Србији 1700–1850*, Београд, 1950.
28. Ерчић, Властимир, *Мануил (Михаил) Козачински и његова Траедокомедија*, Нови Сад – Београд, 1980.
29. Иванов, Ђордан, *Български старини из Македонија*, Софија, 1908.
30. Јањић Марина, „Первоје учење Захарије Орфелина и његово место у српској културној историји“, *Јужнословенски филолог*, LXXXIII (св. 3–4), 2016, 159–175.
31. Кириловић, Димитрије, „Буквар Теофана Прокоповича код Срба“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 1955/3, 13–23.
32. Кириловић, Димитрије, *Српске основне школе у Војводини у 18 веку (1740–1780)*, Сремски Карловци, 1929.
33. Кириловић, Димитрије, „Фелбигеров катихизис“, *Летопис Матице српске*, 1927, 464–468.
34. Корзо, Маргарита, „Апостольский символ веры и исповедание Афанасия в православной книжности Киевской митрополии (XVI-XVII вв.)“, *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*, 2, Москва, 2016, 1 (68), 20–31.
35. Корзо, Маргарита, „Катехетические сочинения Феофана Прокоповича“, *Славянский Альманах*, Индрик, 2014, 267–280.
36. Корзо, Маргарита, „О структуре и содержании букварных катехизисов московской печати XVII – начала XVIII вв.“, *Славяноведение*, 2, Москва, 2005, 74–84.
37. Корзо, Маргарита, *Украинская и белорусская катихетская традиция конца XVI – XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований*, Москва, 2007.
38. Костић, Мита, *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку* (пр. Властимир Ђокић), Загреб, 2010.

39. Костић, Танасије, *Наша букварска библиографија*, Сремски Карловци, 1903.
40. Кузьминова, Елена, „Буквари церковнославјанског језика“, *Православна енциклопедија*, т. 6, Москва, 2003, 331–334.
41. Кулаковски, Платон, *Начало руској школе у Србов у XVIII веку*, Санкт-Петербург, 1903.
42. Микавица, Дејан и др., *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918.*, Нови Сад, 2016.
43. Милановић, Александар „Досадашњи резултати и задаци у истраживањима славеносрпске ћирилице“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 50/1 (2021), 7–16.
43. Милановић, Александар, *Језик Јована Суботића*, Београд, 2014.
44. Милановић, Александар, *Кратка историја српског књижевног језика*, Београд, 2010.
45. Миросављевић, Вељко, „Српске вероучевне књиге у Аустро-Угарској у времену од 1690.—1902. год.“, *Богословски гласник*, Београд, 1903, 4, 170–192.
46. Михаиловић, Георгије, *Српска библиографија XVIII века*, Београд, 1964.
47. Михаиловић, Живота, *Српска штампана књига 18. века*, Нови Сад – Београд, 1963.
48. Младеновић, Александар, „Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века“, *Зборник за филологију и лингвистику XXII/2*, 1979, 95–129.
49. Младеновић, Александар, *О народном језику Јована Рајића*, Београд, 1964.
50. Младеновић, Александар, „Прилог проучавању Орфелиновог језика“, *Зборник за филологију и лингвистику*, 1960, III, 153–174.
51. Младеновић, Александар, „О неким рускословенским и српскохрватским језичким особинама у Орфелиновом Магазину“, *Зборник за филологију и лингвистику*, 1970, XIII/1, 103–118.
52. Младеновић, Александар, *Славеносрпски језик : студије и чланци*, Београд, 1989.

53. Мошкова, Людмила, „Азбука-восьмилистка XVII в.: История и проблемы изучения“. *Вестник славянских культур*, XXIII/1 (2012), 62–67.
54. Немировский, Евгений, Шустова Юлия, „Кириллические Азбуки и Буквари XVI–XVIII вв.: библиографический свод изданий“, у: «*В России надо жить по книге*»: начальное обучение чтению и письму (становление учебной книги в XVI–XIX вв.), Москва, 2015, 185–337.
55. Нинковић, Ненад, *Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића*, Београд, 2015.
56. Нинковић, Ненад, „Реформа српског школства у Хабзбуршкој монархији 1769–1777“, *Istraživanja : Journal of Historical Researches*, 2011 (22), 167–183.
57. Новаковић, Стојан, „Буквари за Србе од 1727 и 1734. Прилог за расправу питања: где су се почеле штампати књиге новије српске књижевности“, *Гласник српског ученог друштва*, XLVI, 1878, 230–242.
58. Новаковић, Стојан, „Стари српско-словенски буквар, с неколиким белешкама за историју буквара у опште“, *Гласник српског ученог друштва*, XXXIV, 1872, 53–87.
59. Окука, Милош, *На путевима стандардизације српског језика и усвајања Вуковог језика и правописа*, Нови Сад, 2020.
60. Остојић, Тихомир, *Доситеј Обрадовић у Хопову. Студија из културне и књижевне историје*, Нови Сад, 1907.
61. Павић, Милорад, *Рађање нове српске књижевности*, Београд, 1983.
62. Павловић, Александра, „Рускословенски узор српског рукописног Буквара из 1717: јеромонах и песник Карион Истомина у Сентандрејској традицији“, *Зборник Матице српске за славистику* 88 (2015), 41–48.
63. Петковић, Сава, *Речник црквенословенског језика*, Сремски Карловци, 1935.
64. Петров, Николай, „Воспитаники Киевской Академии из Сербов с начала синодального периода и до царствования Екатерины II (1721- 1762)“, *Известия отделения*

- русского языка и словесности Императорской Академии Наук*, т. IX, кн. 4, Санкт-Петербург, 1904, 1-16.
65. Пијановић, Петар, *Српска култура у XVIII и XIX веку*, Нови Сад, 2020.
66. Пипер, Предраг, „Двеста осамдесет година руског језика у српским школама“, *Славистика*, 10, 2006, 17–24.
67. Полонский, Дмитрий. Г., „Сочинения Феофана Прокоповича в книжной культуре Сербии XVIII века“, *Фёдоровские чтения*, Москва, 2022, 125–131.
68. Полонский Дмитрий, Рамазанова Джамиля, „Востоочнославянские источники первого сербского букваря Гавриила Стефановича Венцловича (1717 г.)“, *Slověne*, 10/1 (2021), 157–185.
69. Пономарёв А., „Катехизис“, *Православная энциклопедия*, т. XXXII, Москва, 2013, 8–39.
70. Поповић, Стеван, „Букварска методика у Срба“, *Гласник српског ученог друштва*, XXXVIII, 1873, 1–80.
71. Пузовић, Предраг, „Како је настао катихизис Јована Рајића“, *Теолошки погледи*, XXIX, Београд, 1996, 67–74.
72. Пузовић, Предраг, „Карловачка митрополија“, *Теолошки погледи*, XXX (1–4), 1997, 185–201.
73. Радовић Точанац, Исидора, *Реформа Српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији за време владавине Марије Терезије и Јосифа II (1740-1790)*, Београд, 2014.
74. Рајић, Јован, *Историја катихизма православних Србаља у цесарским државама*, Панчево, 1884.
75. Рајић, Јован, *Мали катихизис* (пр. Владимир Вукашиновић), Краљево, 2009.
76. Рамазанова, Джамиля и Шустова, Юлия, *Кирилические буквари из собрания Научно-исследовательского отдела редких книг Российской государственной библиотеки: описание изданий и экземпляров*, Москва, 2018.

77. Руварац, Димитрије, *Архимандрит Јован Рајић*, Сремски Карловци, 1901.
78. Руварац, Димитрије, „Архимандрита Јована Рајића ‘Историја катихизма’“, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије*, Сремски Карловци, 1912.
79. Руварац, Димитрије, „Две посланице Павла Ненадовића, владике карлштадског“, *Српски Сион*, број 10, Сремски Карловци 1905, 261;
80. Руварац, Димитрије, „Катихизиси за православне Србе у XVIII. веку“, *Хришћански весник*, 1890, 4, 230–240.
81. Руварац, Димитрије, „Катихизис синодални – Рајићев – за клерикалне школе од 1774“, *Српски Сион*, XIV, 1904, 99–102, 129–134, 166–170, 196–201, 225–229, 257–261, 289–293, 321–325, 353–357.
82. Руварац, Димитрије, „Мњење архимандрита Никанора Грујића о синодалном Рајићевом катихизису“, *Српски Сион*, XI, 1905.
83. Руварац, Димитрије, „Мојсије Петровић, митрополит београдски“, *Споменик*, 34, Београд, 1898, 81–200.
84. Руварац, Димитрије, „На ком језику и кад је штампан први пут Рајићев Мали катихизис?“, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије*, Сремски Карловци, 1911.
85. Руварац, Димитрије, „О првом штампаном словенском буквару за српску децу“, *Годишњица Николе Чупића*, 1893, 13, 269–290.
86. Руварац, Димитрије, „Павла Ненадовића карлштадског владике ‘Правила за свештенике’“, *Српски Сион*, број 16, Сремски Карловци, 1906, 466–468.
87. Руварац, Димитрије, *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века*, Сремски Карловци, 1902.
88. Савельев А., Савельева Наталья, „«Азбука учебная» Кариона Истомина“, у: *Litterarum fructus: Сборник статей к 60-летию С. И. Николаева* (ред. Н. Ю.Алексеева, Н. Д. Кочеткова), Санкт-Петербург, 2012, 53–74.

89. Сандо, Драгомир, „Први буквари и катихизиси Карловачке митрополије у XVIII веку”, *Три века карловачке митрополије 1713-2013* (ур. Д. Микавица и Д. Његован), Сремски Карловци – Нови Сад, 2014, 455–463.
90. Симић, Владимир, *Захарија Орфелин (1726–1785)*, Београд, 2013.
91. Симић, Владимир, „О должности поддаников к нихову монарху: политички катихизис из доба просветитељства“, у: *Συζητήματα: зборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду*, 2012, 459–476.
92. Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве I: од покрштавања Срба до краја XVIII века*, Београд, 2002.
93. Смирнов, Дмитрий, „Логос“, *Православная энциклопедия*, т. 41, Москва, 2016, 339–389.
94. Станишић, Вања, „Минхенски азбуквар и његове иновације и архаизми“, у: *Наслеђе и стварање: Свети Ђирило — Свети Сава 869 – 1219 – 2019 I* (ур. Јованка Радић и Виктор Савић), Београд, 2019, 285–304.
95. Стијовић, Светозар, „Графијске и правописне одлике у Орфелиновом Магазину“, *Прилози проучавању језика*, 1970, 6, 31–40.
96. Стојнић, Мила, „Филолошки радови Захарија Орфелина“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 1956/1957, књ. 4/5, 94–107.
97. Суботић, Љиљана, *Језик Јована Хаџића*, Нови Сад, 1989.
98. Суториус, Константин, „Нравственное богословие как учебный предмет в Киево-Могилянском коллегиуме/академии до 1760 г.“, *Религиоведение*, књ. 2, 2010, 34–50.
99. Тимотијевић, Мирослав, *Рађање модерне приватности: приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд, 2006.
100. Толстој, Никита, *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*, Београд, 2004.
101. Трајковић, Борјанка, *Библиографија српских буквара (1597–2008)*, Београд, 2010.

102. Ћирковић, Сњежана, *Библиотека Захарија Орфелина: библиографија*, Београд, 2013.
103. Ћунковић, Срећко, *Буквари и букварска настава код Срба*, Београд, 1963.
104. Хасанагић, Едиб (ур.), *Историја школа и образовања код Срба*, Београд, 1974.
105. Херити, Питер, *Књижевни језик Емануила Јанковића*, Нови Сад, 1983.
106. Чалић, Боривој, „Буквар велики Захарије Орфелина као просветитељска идеја образовања“, *Буквари и букварска настава код Срба*, Београд, 2010, 55–74.
107. Чигоја, Бранкца, „Кратак преглед првих српских буквара“, *Јужнословенски филолог*, LXVI, 2010, 513–545.
108. Чурчић, Лазар, *Исходи и стазе српских књига 18. века*, Нови Сад, 2006.
109. Чурчић, Лазар, „Словенски глагољички и ћирилички буквари 16. века“, у: *Буквари и букварска настава код Срба* (ур. Б. Јордановић), Београд, 2010, 27–42.
110. Чурчић, Лазар, „Обнова штампања и издавања српских књига у 18. веку у епископској штампарији у Римнику“, *Штампарија у Римнику и обнова штампања српских књига 1726*, Нови Сад, 1976.

*

111. Bedouelle, Guy, „Nastanak književne vrste 'Katekizam'“, *Svesci Communio* (47), 1982, 36–43.
112. Bürkle, Joachim, „Mission – Konfession – Reform: Zur österreichischen Katechismuspolitik Maria Theresias“, *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte*, 39, Rottenburg-Stuttgart, 2020, 137–166.
113. Conrad, Anne, „Aufgeklärte Elite und aufzuklärendes Volk?“, in: *Das Volk im Visier der Aufklärung? Studien zur Popularisierung der Aufklärung in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts* (Hg. von Anne Conrad, Arno Herzig und Franklin Kopitzsch), Hamburg, 1998, 1–15.

114. Engelmann, Sebastian, Philipp Reichrath, „Dorfgelehrte — Die soziale Funktion von lokalen Gelehrten in der Volksaufklärung anhand von Johann Georg Schlossers Katechismus der Sittenlehre für das Landvolk“, in: *Gelehrsamkeit(en) im 18. Jahrhundert* (Hg. Thomas Assinger und Daniel Ehrmann), Heidelberg, 2022.
115. Israel, Jonathan, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650–1750*, Oxford, 2001.
116. Jakobson, Roman, „Ivan Fedorov's Primer of 1574“, *Harvard Library Bulletin*, 9/1 (1955), 5–45.
117. Kant, Emanuel, „Odgovor na pitanje: šta je prosvetćenost?“ (preveo Danilo Basta), u: *Um i sloboda – spisi iz filozofije istorije, prava i države* (ur. D. Basta), Beograd, 1974, 41–48.
118. Kitromilides, Paschalis, “The Enlightenment and Religion in Europe”, in: *The Oxford Handbook of Religion and Europe* (Eds. G. Davie & L. Leustean), Oxford, 2018.
119. Kitromilides, Paschalis (Ed.), *Enlightenment and Religion in the Orthodox world*, Oxford, 2016.
120. Lakuš, Jelena, „Jozefinistički duh i katekizmi prve polovine 19. stoljeća u Dalmaciji“, *Croatica Christiana Periodica*, 59 (2007), 67–84.
121. Lehner, Ulrich, *The Catholic Enlightenment: The Forgotten History of a Global Movement*, Oxford, 2016.
122. Marker, Gary J., “Primers and Literacy in Muscovy: a Taxonomic Investigation”, *The Russian Review* 48 (1989), 1–19.
123. Marthaler, Berard, *The Catechism Yesterday and Today, The Evolution of a Genre*, Minnesota, 1995.
124. Mikulić, Ivana, Senković, Željko, „Onkraj nauka kršćanskoga: Austrijski katekizam u hrvatskoj književnoj kulturi 18. stoljeća i Kantova misao prosvetiteljstva“, *Filozofska istraživanja*, vol. 39, No. 3, 2019, 669–686.
125. Morris, Courtney, “Kant's moral catechism revisited”, *Journal of Philosophy of Education*, Volume 55 (6, Special Issue: Kant on Education and Improvement), 2021, 990–1002.

126. Rosenblatt, Helena, "The Christian Enlightenment", in: *The Cambridge History of Christianity* (Eds. S. Brown & T. Tackett), Cambridge, 2016, 283–301.
127. Sorkin, David, *The Religious Enlightenment: Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna*, Princeton, 2008.
128. Schmitt, Johann, *Der Kampf um den Katechismus in der Aufklärungsperiode Deutschlands*, München, 1935.
129. Schwicker, Johann H., *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Budapest, 1880.
130. Todorova, Maria, *Imagining the Balkans*, New York, 2009.
131. Hofinger, Johannes, *Geschichte des Katechismus in Österreich von Canisius bis zur Gegenwart*, Innsbruck/Leipzig, 1937.
132. Wehrmann, Volker, „Volksaufklärung“, in: *Das Pädagogische Jahrhundert* (Hrsg. Ulrich Hermann), Weinheim–Basel, 1981.
133. Wirschafter, Elise K., *Religion and Enlightenment in Catherinian Russia: The Teachings of Metropolitan Platon*, New York, 2012.

8. ПРИЛОЗИ

Прилог бр. 1:

Начáльное оу́ченіе челоуѣкѡмъ, хотáщымъ оу́читиса кни́гъ бѣжтвеннагѡ писáніа
Венеција, 1761.

извор: Универзитетска библиотека у Гетингену

сигнатура: SUB Göttingen, 8 LING IX, 365 RARA

RARA

Ling.
IX
365

Ling. Mus. 1833 TX 365 Rara

118 a. Böttner's Bibliothek in Augustin.

1761 in Psa-Bestand übergeben

Erster Unterricht
in Lesen der Liviniana
+
Sprache.

/Münch. 1761.

EX
BIBLIOTHECA
ACAD. GEORGICÆ
APOSTOLICÆ.

Н А Ч А Л Н О Е
ОУЧЕНІЕ ЧЕЛОВѢКОМЪ • ХО-
ТАЩИМЪ ОУЧИТИСЯ КНИГЪ
БЖТВЕННАГО ПИСАНІА •

В О ИМА • ОЦА • И СНА •
И СЪАГО ДХА • АМИНЬ •

БЖЕ ВЪ ПОМОЩЬ МОЮ ВОИМИ •
И ВРАЗУМИ МА ВО ОУЧЕНІЕ СЕ •

.. as Ρουκι ωρ γυρ ζμ δ βινδ
 Α Α Β Β Γ Δ Ε Ζ
 Σ Σ Η Η Κ Λ Μ Ν Ο
 ραχι Π ϩ ϩ ϩ ϩ ϩ ϩ ϩ ϩ
 Ι Ι Κ Κ Λ Λ Μ Μ Ν Ν
 Ψ Ψ Ω Ω Ϝ ϝ Ϟ ϟ Ϡ ϡ

ΓΡΗΚΑ ΠΡΟΣΤΗΡΑ :

α ,	άλφα	ζ ,	ζήτα	λ ,	λάμβδα
Α	τάφα	Ζ	ρήτα	Δ	άμμεδα
β ,	βήτα	η ,	ήτα	μ ,	μυ
Β	εβτα	Η	ήτα	Μ	μην
γ ,	γάμμα	θ ,	θήτα	ν ,	νυ
Γ	γάμμα	Θ	θήτα	Ν	νη
δ ,	δέλτα	ι ,	ιώτα	ξ ,	ξυ
Δ	δέλτα	Ι	ιώτα	Ξ	ξυ
ε ,	έψιλον	κ ,	κάππα	ο ,	όμικρον
Ε	έψιλον	Κ	κάππα	Ο	όμικρον

α ε υ Ϝ ι ο ι α

ЛО	МО	НО	ПО	РО	СО	ТО
ФО	ХО	ЦО	ЧО	ШО	ЩО	
Е Л	МЛ	НЛ	ПЛ	РЛ	СЛ	КЛ
ЛЛ	МЛ	НЛ	ПЛ	РЛ	СЛ	ТЛ
ФЛ	ХЛ	ЦЛ	ЧЛ	ШЛ	ЩЛ	
Е В	БВ	ГВ	ДВ	КВ	ЗВ	КВ
ЛВ	МВ	НВ	ПВ	РВ	СВ	ТВ
ФВ	ХВ	ЦВ	ЧВ	ШВ	ЩВ	
Е Ы	БЫ	ГЫ	ДЫ	КЫ	ЗЫ	КЫ
ЛЫ	МЫ	НЫ	ПЫ	РЫ	СЫ	ТЫ
ФЫ	ХЫ	ЦЫ	ЧЫ	ШЫ	ЩЫ	
Е А	БА	ГА	ДА	КА	ЗА	КА
ЛА	МА	НА	ПА	РА	СА	ТА
ФА	ХА	ЦА	ЧА	ША	ЩА	

БѢ ВѢ ГѢ ДѢ ЖѢ ЗѢ КѢ
ЛѢ МѢ НѢ ПѢ РѢ СѢ ТѢ
ФѢ ХѢ ЦѢ ЧѢ ШѢ ЩѢ

БИО ВЮО ГЮО ДЮО ЖЮО ЗЮО КЮО
ЛЮО МЮО НЮО ПЮО РЮО СЮО ТЮО
ФЮО ХЮО ЦЮО ЧЮО ШЮО ЩЮО

БА ВА ГА ДА ЖА ЗА КА
ЛА МА НА ПА РА СА ТА
ФА ХА ЦА ЧА ША ЩА

БРА ВРА ГРА ДРА ЖРА ЗРА КРА
ЛРА МРА НРА ПРА РРА СРА ТРА
ФРА ХРА ЦРА ЧРА ШРА ЩРА

БРЕ ВРЕ ГРЕ ДРЕ ЖРЕ ЗРЕ КРЕ
ЛРЕ МРЕ НРЕ ПРЕ РРЕ СРЕ ТРЕ

Фре хре цре вре шре фре

Бри бри гри дри жри зри кри

лри мри нри прри рри ери तरी

Фри хри цри чри шри щри

Бро бро гро дро жро зро кро

лро лро нро про рро еро тро

Фро хро цро чро шро щро

Брдь брдь грдь лрдь жрдь зрдь крдь

лрдь лрдь нрдь прдь ррдь ердь тердь

Фрдь хрдь црдь чрдь шрдь щрдь

Бръзъ бръзъ гръзъ лръзъ жръзъ зръзъ кръзъ

лръзъ лръзъ нръзъ прръзъ рръзъ еръзъ трръзъ

Фръзъ хръзъ цръзъ чръзъ шръзъ щръзъ

Брыи брии грии дрии жрии зрии крии

лры мры нры пры рры еры тры
фры хры цры чры шры щры

Брх брх грх дрх жрх зрх крх
лрх мрх нрх прх ррх ерх трх
фрх хрх црх чрх шрх щрх

Брѣ брѣ грѣ дрѣ жрѣ зрѣ крѣ
лрѣ мрѣ нрѣ прѣ ррѣ ерѣ трѣ
фрѣ хрѣ црѣ чрѣ шрѣ щрѣ

Брю брю ерю дрю жрю зрю крю
лрю мрю нрю прю ррю ерю трю
фрю хрю црю чрю шрю щрю

Бра бра гра дра жра зра кра
лра мра нра пра рра ера тра
фра хра цра чра шра щра

ЀЗЪ . А . БѢКИ . Б . ВѢАН . В .
ГЛГОЛЬ . Г . ДОБРО . Д . ЕСТЬ . Е .
ЖИВѢТЕ . Ж . СЛѢО . С .
ЗЕМЛА . З . ИЖЕ . И .
І . КАКѠ . К . ЛЮДИ . Л .
МЫСЛѢТЕ . М . НАШЪ . Н .
ОНЪ . О . ПОКОИ . П . РЦИ . Р .
СЛОВО . С . ТВѢДО . Т . ИКЪ . У .
ФЕРТЪ . Ф . ХЪРЪ . Х . ОТЪ . Ѡ .
ЦЫ . Ц . ЧЕРБЪ . Ч . ША . Ш .
ЩА . Щ . ЁРЪ . Ъ . ЁРЪ . Ы .
ЕРЪ . Ь . ІАТЬ . Ь . ІОЪ . Ж .
КЕН . З . ПЕН . Ѱ .
АНТА . А . УЖИЦА . У .

СЛОЗН ИМЕНЪ ПО АЗБУЦЪ

ПОДЪ ТИТЛАМИ

А : АГГАЗЪ . АГГАСКІИ . АРХАГГАЗЪ .

АРХАГГАСКІИ . АПЛАЗЪ . АПЛАСКІИ .

Б : БЪ . БЖТВО . БЦА .

БЛЖЕНЪ . БЛЖЕНЪ . БЛЖТЬ . БО-

БЛЖНЫИ . **В** : ВАКА . ВЛЦА .

ВЛЧЕСТВО . ВОСКРШІЕ . **Г** : ГДЪ .

ГДЪСТВО . ГДРЬ . ГДНЪ . ГПЖА .

Д : ДХЪ . ДХОВНЫИ . ДБДЪ .

ДВЦА . ДВТВО . ДША . ДНЬ .

Е : ЕВТТВО . ЕУЛІЕ . ЕУЛІСТЪ .

ЕПКПЪ . ЕПКПСТВО . **І** : ІМЛЬ .

ІНАСКІИ . ІНСЪ . ІЕРЛІМЪ .

В: **В**ѢРѢ . КРѢЩЕНІЕ . КРѢТЛЬ .

Л: **Л**ЮБОМЪРЪ . ЛЮБИМЪ . **М**: **М**РЪ .

МРОСТЬ . МАТЬ . МЛАДІЕ .

МАТЬИНА . МАТЬВА . МЪНІ .

МЪРІА . МЪНІКЪ . МЦЪ . МАНЦЪ .

Н: **Н**БѢ . НЕНЪНІ . НІЩЪ . НІИѢ .

О: **О**ЦЪ . ОУИ . ОУБѢТЪ .

ОУСКЪ . **П**: **П**РЕМРОСТЬ . ПРѢТЪ .

ПРѢТОЛЪ . ПРѢКЕНЪ . ПРѢВНЪ . ПРѢКЪ .

ПРѢГЧА . ПРѢШ . **Р**: **Р**ЖТВО .

РЖТВЕНЪ . **С**: **С**ТЪ . СЦЕННИ .

СЛНЦЕ . СРЦЕ . СТѢТЪ . СМЪТЪ .

СЛВА . СГЛЪ . **Т**: **Т**РЦА . ТРЧЕНЪ .

ТРѢТЪ . ТРѢТОЕ . **Оу**: **Оу**УГЛЪ .

оучникъ . оучицы . оучицескъ .

Х : Хрѣтовъ . Хрѣтовъ . Хрѣтѣ-

нинъ . **Ц** : Црѣ . Црѣца .

Црѣковъ . Црѣтво . Црѣкѣн .

Ч : Члкъ . Члчъ . Члчкѣн .

Чть . Чтѣнъ . Чтѣнѣн .

Число Црѣковное .

А . В . Г . Д . Е . С .

З . Н . А . Т . М . БИ .

Ц . ДИ . ЕИ . СИ . ЗИ . НИ .

ДИ . К . Л . М . Н . ЗИ .

О . П . Ч . Р . Т . Т .

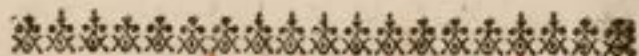
У . Ф . Х . Ц . Ш . Ц .

*А *В *Г *Д *Е *С *З *Н *А *Т

По семъ же нѣ прѣшла раздѣ-
мѣваніи .

Имена прощдіамъ .

Огіа	Иго	Баріа
Камора		Краткіа
Звѣтцо		Тітл
Слоботітл		Апострофъ
Кыыка		Ерокъ
Запатѣа		Двортоуіе
Точка		Вопрошительнаа
Оудневительнаа		!
Вмѣстительнаа		()

МОЛИТВА КОБИЪ.

МОЛИ ТА ЦРЬ ГАН МОИ БЖИ
ДАЖДА МИ В НЕПОМЪ ТВОИМЪ ПОЛИ ЛОЖИ.

ТЫ БО ТВОРИЦЪ МОИ К ТИЕЪ ПРИБЕГАН
ВО ТВОИ РЪЦЕ МИНѢ ПРѢДАВАН.

КО БИЦЕ.

ДВО МАРИЕ МИНѢ ВЪ БЛГОДАТИ
ПРОШЪ ТА ПРИСНѢ ИЗВОЛЬ СОХРАПАТИ.

АГГАВ.

АГГАВ СТЫИ ПРИСНЫИ МОИ ХРАНИТЕЛЪ
КЪ АНГЕЛН БЖИИИ БДАИ МИ ОУЧИТЕЛЪ.

СТІХИ ѲУЧІТЕЛНЫ.

Ѳ РАЗЪМЪ.

КТО САМАГО СЯ ВОСХОЩИТЕ ПОЗНАТИ
ТОИ ДА ПОТЩИТЕСЯ РАЗЪМА НЕКАТИ.

Ѳ БЛГОДАРИНЪ.

СКОРѢ КТО Ѳ ЕНА ВОСТАВЪ ЕГА СЛАВИТЕ
ДШЪ И ТѢЛО ТОИ ВЪ ЖИЗНИ СИИ ЗАРАВИТЕ.

Ѡ мѣтвѣ •
Строча благо изъ млада оуица •
во вѣкомѣ дѣлаѣ господѣ молниа •

Ѡ дѣланіи припомѣ •
Годствѣтъ инаимѣ ввѣгда в дѣлаѣ быти •
на старостѣ имѣтъ въ покѣнѣ гдѣ жити •

Ѡ празности •
Празности и старыхъ людѣи повреждаѣтъ •
младымъ же пачѣ на брѣдѣ та бываѣтъ •

Ѡ питіи •
Въ питіи иныи ѡица не мѣжана •
но и гдѣта въ мѣрѣ пришецаѣса •

Ѡ питіи •
Дного питіи оуми помрачаѣтъ •
и члѣвѣки въ ницѣ ѡбращаѣтъ •

Ѡ правѣ •
Чудо рзѣйткѣ во вѣмѣ ты стрѣна •
члагопрѣвѣ и правѣ дѣржѣна •

Ѡ мѡдрости .

Смѡ глупомѡ не помощѣ богатѣва
лицѣ не кѡпитѣ мѡдрости израдѣва .

Ѡ празнословїи .

Из многѣхъ словѣхъ грѣхъ не съвѣжнѣнѣ
и въ помятѣхъ неѣ вѣакомѡ пѣнѣнѣ .

Ѡ праволюбїи .

Безвѣстно слово грамѣ вѣемѣ сотворѣнѣ
тогоу стращѣна инымѣ подобѣнѣ .

Ѡ грѣхѣ .

Вѣакѣ не держѣна грѣхѡзнаѣ вѣтѣнѣ
вѣнѡвѣ вѣдѣнѣнѣ безъ стыда стѣдѣтѣнѣ .

Ѡ лжѣ .

И въ смѣхѣ не агѣтѣ Ѡ иномѣ дѣтѣнѣ
не вѣдѣтѣ въ томѣ вѣтѣрѡстѣ вѣдѣтѣ нѣмѣтѣнѣ .

Вѣ иностѣ агѣтѣ зѣлѡ непотрѣбно
въ вѣ старѡстѣ бо то каждамѡ вѣдѣно .

Ѡ пріасти о

Хѣти • влнуми красота себѣ не пріащантѣ •
во смѣртѣ съ мѣкѣ цѣтво прѣнѣ помышлѣнтѣ •

Ѡ нѣнѣтѣ о

Ала нѣнѣтѣ кажда члѣвѣка •
шмѣнтѣ смѣд н аѣтѣ егѣ бѣка •

Ѡ добродѣтели о

Аще кто славы драгой не ѡтратитѣ •
вѣдѣ емѣ та чѣстїи запластитѣ •

Ѡ радости о

Юноши • днѣвѣ твоѣ нмѣн кѣ егѣ •
возмѣши радость заѣ н въ нѣкѣ многѣ •

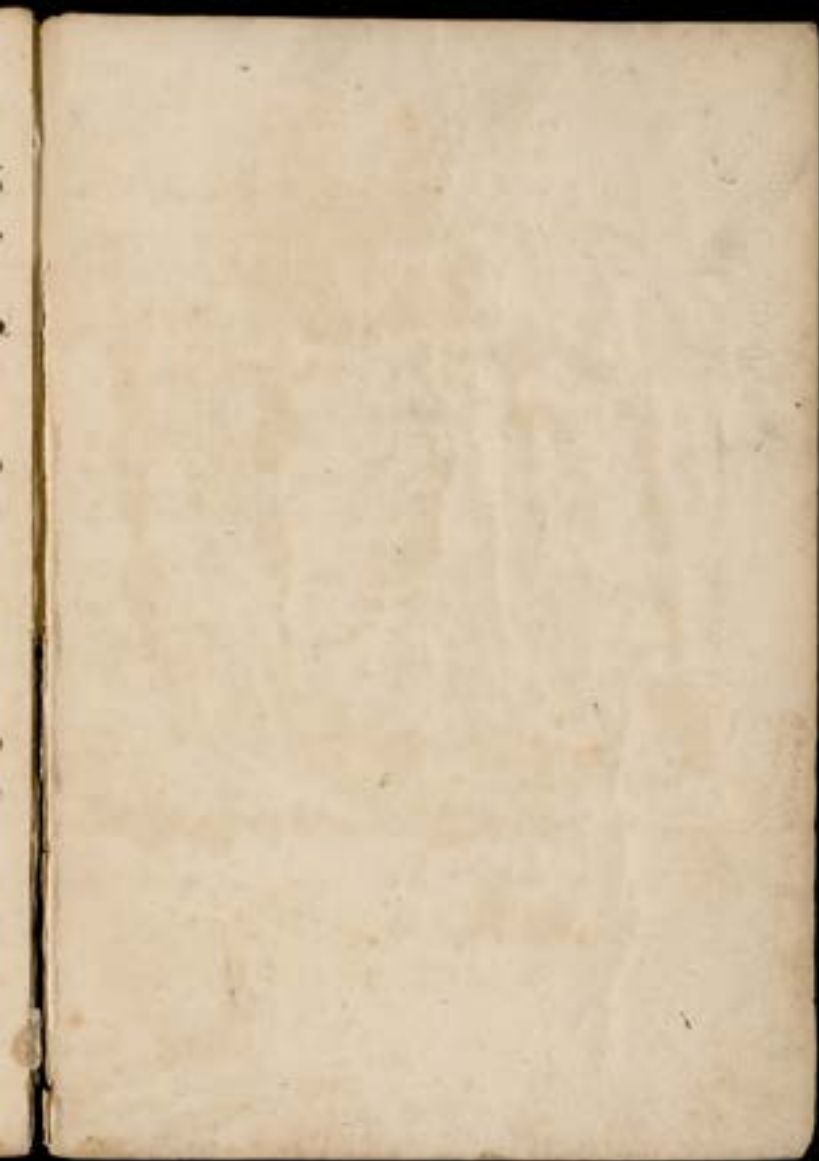
Ѡ красотѣ тѣла о

Аще ли комѣ не дастѣ аѣпотѣ природа •
тоѣ да неполни смѣслогаѣ в тоѣ невобода •

Ѡ ѡубѣщанїи всѣкомѣ аицѣ о

Юни н старн емѣ всѣ внимлѣнтѣ •
въ бжїи днѣвѣ • ѡумѣ • ерце прострѣнтѣ •

• ѡуѣ гѣ аѣтѣ • мѣцѣ сѣптемвриѣ •

QpCARD 201

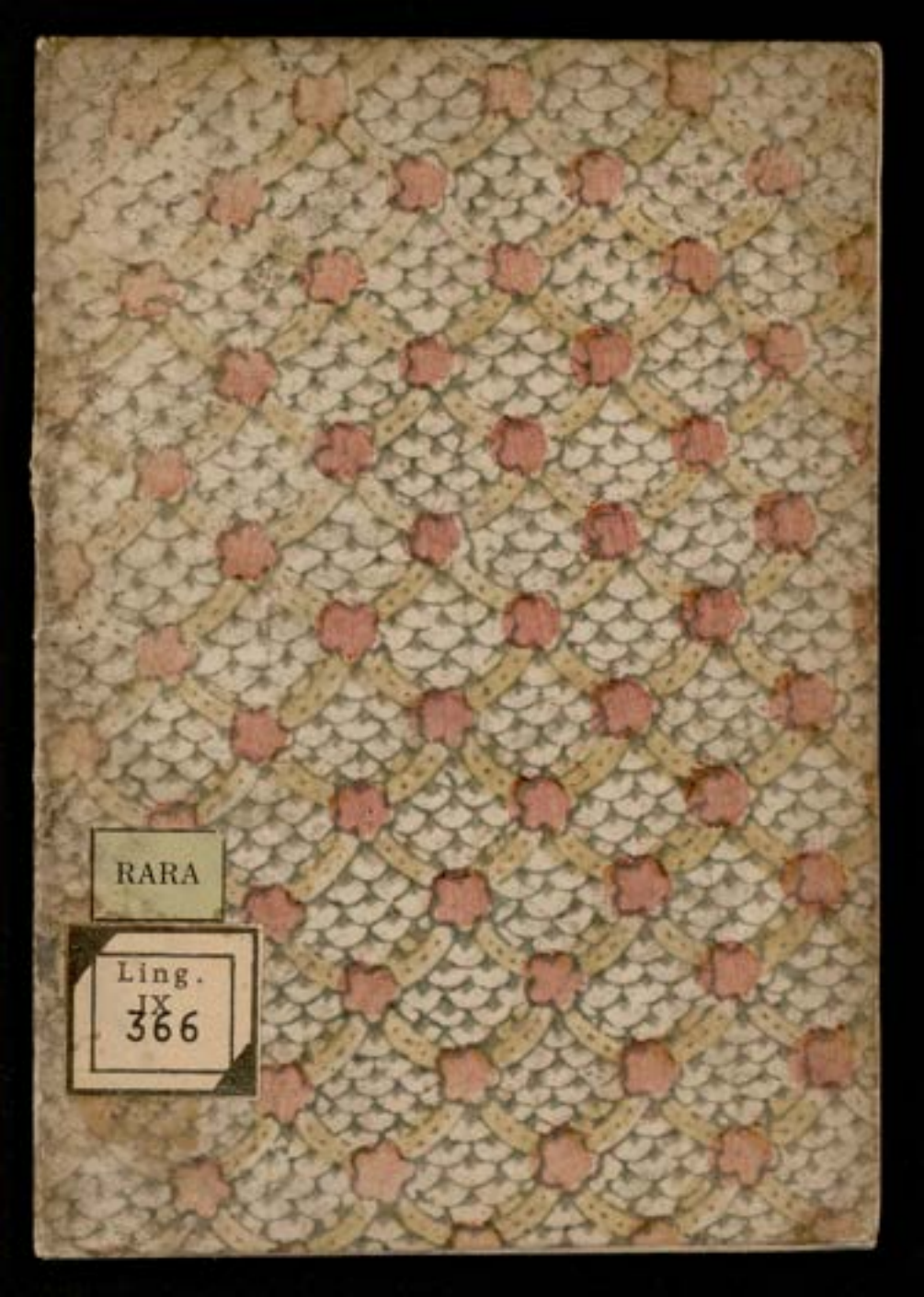
© SUB GÖTTINGEN/GDZ

Прилог бр. 2:

Начáльное оу́ченіе челоуѣкѡмъ, хотáщымъ оу́читиса кни́гъ бѣжтвеннаго писáніа
Венеција, 1772.

извор: Универзитетска библиотека у Гетингену

сигнатура: SUB Göttingen, 8 LING IX, 366 RARA

RARA

Ling.
JX
366

^{K1}
8 Ling. Slav. 1839 IX 366 Rara
1321 - Russ. Bestand in Hannover?

Sklaonij ches
A. B. C. P. Druk.

Erster Uebersetz in der
Kirchensprache
München 1772

Unl Göttingen
238 137 279

7

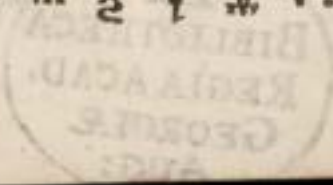

Н А Ч А Л Н О Е
ОУЧЕНІЕ ЧЕЛОВѢКАМЪ ХОТЯЩИМЪ
ОУЧИТИСЯ КНИГЪ БЖТВЕННАГО
ПИСАНІА.

В О ИМА ОЦА, И СНА, И СТАГО
ДХА. АМИНЬ.

Б ЖЕ ВЪ ПОМОЩЬ МОЮ ВОИМИ. И
ВРАЗУМИ МА БО ОУЧЕНІЕ СЕ.

А Б В Г Д Е Ж З З Н І
К Л М Н О П Р С Т У Ф Х
Ѡ Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь Ъ Є Ю Ж
Ѣ Н Ш А Э Ψ Δ V.

Б А БА ГА ДА ЖА ЗА КА ЛА МА
 НА ПА РА СА ТА ФА ХА ЦА ЧА
 ША ЦА

Б Е БЕ ГЕ ДЕ ЖЕ ЗЕ КЕ ЛЕ МЕ
 НЕ ПЕ РЕ СЕ ТЕ ФЕ ХЕ ЦЕ ЧЕ
 ШЕ ЦЕ

Б И БИ ГИ ДИ ЖИ ЗИ КИ ЛИ
 МИ НИ ПИ РИ СИ ТИ ФИ ХИ ЦИ
 ЧИ ШИ ЦИ

Б О БО ГО ДО ЖО ЗО КО ЛО МО
 НО ПО РО СО ТО ФО ХО ЦО ЧО
 ШО ЦО

Б Ѹ БѸ ГѸ ДѸ ЖѸ ЗѸ КѸ ЛѸ МѸ
 НѸ ПѸ РѸ СѸ ТѸ ФѸ ХѸ ЦѸ ЧѸ
 ШѸ ЦѸ

EX
 BIBLIOTHECA
 REGIA ACAD.
 GEORGIAE
 AUG:

БѢ БѢ ГѢ ДѢ ЖѢ ЗѢ КѢ ЛѢ
 МѢ НѢ ПѢ РѢ СѢ ТѢ ФѢ ХѢ
 ЦѢ ЧѢ ШѢ ЩѢ

БЫ БЫ ГЫ ДЫ ЖЫ ЗЫ КЫ ЛЫ
 МЫ НЫ ПЫ РЫ СЫ ТЫ ФЫ ХЫ
 ЦЫ ЧЫ ШЫ ЩЫ

БѢ БѢ ГѢ ДѢ ЖѢ ЗѢ КѢ ЛѢ МѢ
 НѢ ПѢ РѢ СѢ ТѢ ФѢ ХѢ ЦѢ ЧѢ
 ШѢ ЩѢ

БѢ БѢ ГѢ ДѢ ЖѢ ЗѢ КѢ ЛѢ
 МѢ НѢ ПѢ РѢ СѢ ТѢ ФѢ ХѢ
 ЦѢ ЧѢ ШѢ ЩѢ

БЮ БЮ ГЮ ДЮ ЖЮ ЗЮ КЮ ЛЮ
 МЮ НЮ ПЮ РЮ СЮ ТЮ ФЮ ХЮ ЦЮ
 ЧЮ ШЮ ЩЮ

БА БА ГА ДА ЖА ЗА КА ЛА
МА НА ПА РА СА ТА ФА ХА
ЦА ЧА ША ЦА

БРА БРА ГРА ДРА ЖРА ЗРА КРА
ЛРА МРА НРА ПРА РРА СРА ТРА ФРА
ХРА ЦРА ЧРА ШРА ЦРА

БРЕ БРЕ ГРЕ ДРЕ ЖРЕ ЗРЕ КРЕ ЛРЕ
МРЕ НРЕ ПРЕ РРЕ СРЕ ТРЕ ФРЕ ХРЕ
ЦРЕ ЧРЕ ШРЕ ЦРЕ

БРН БРН ГРН ДРН ЖРН ЗРН КРН
ЛРН МРН НРН ПРН РРН СРН ТРН ФРН
ХРН ЦРН ЧРН ШРН ЦРН

БРО БРО ГРО ДРО ЖРО ЗРО КРО ЛРО
МРО НРО ПРО РРО СРО ТРО ФРО ХРО
ЦРО ЧРО ШРО ЦРО

Брѣ брѣ грѣ дрѣ жрѣ зрѣ крѣ
 лрѣ мрѣ нрѣ прѣ ррѣ срѣ трѣ фрѣ
 хрѣ црѣ чрѣ шрѣ црѣ

Бръ бръ гръ дръ жръ зръ кръ
 лръ мръ нръ пръ рръ сръ тръ
 фръ хръ цръ чръ шръ цръ

Бры бры гры дры жры зры кры
 лры мры нры пры рры сры тры
 фры хры цры чры шры цры

Брѣ брѣ грѣ дрѣ жрѣ зрѣ крѣ лрѣ
 мрѣ нрѣ прѣ ррѣ срѣ трѣ фрѣ хрѣ
 црѣ чрѣ шрѣ црѣ

Бръ бръ грѣ дрѣ жръ зръ кръ
 лръ мръ нръ прѣ рръ сръ трѣ
 фрѣ хръ цръ чръ шръ цръ

Бюю бюю гюю дюю жюю зюю кюю
 люю мяю нюю пюю рюю сюю тюю фюю
 хюю цюю чюю шюю щюю

Бра бра гра дра жра зра кра
 лра мра нра пра рра сра тра
 фра хра цра чра шра щра

АЗЪ ~ **А.** БѢКИ ~ **Б.** БѢДИ ~ **Б.**
 ГАЛГОМЪ ~ **Г.** ДОБРО ~ **Д.** ЕСТЬ ~ **Е.**
 ЖИВѢТЕ ~ **Ж.** СѢЛО ~ **З.** ЗЕМЛЯ ~ **З.**
 ИЖЕ ~ **И.** І. КАККО ~ **К.** ЛЮДИ ~ **Л.**
 МЫСЛѢТЕ ~ **М.** НАШЪ ~ **Н.** ОНЪ ~ **О.**
 ПОКОНЪ ~ **П.** РЦЫ ~ **Р.** СЛОВО ~ **С.**
 ТВЕРДО ~ **Т.** НІКЪ ~ **Ѹ.** ФЕРТЪ ~ **Ф.**
 ХѢРЪ ~ **Х.** ОТЬ ~ **Ѡ.** ЦЫ ~ **Ц.**
 ЧЕРЬ ~ **Ч.** ША ~ **Ш.** ЩА ~ **Щ.**

ЕРЬ . ъ . ЕРЫ . ш . ЕРЬ . ъ .
 ИТЬ . ѣ . ЮСЬ . ж . КЕН . ѣ .
 ПЕН . ѱ . ДИТА . д . ВЖИЦА . в .

СЛОВА ИМЕНА ПО АЗБУКѢ
 ПОД ЧИТАМИ.

Й : ЙГГЛЪ . АГГЛКІН . АРХАГГЛЪ .
 АРХАГГЛКІН . АПЛЪ . АПЛКІН .

Б : БГЪ . БЖТВО . БЩА . БЛЖЕНЪ .
 БАГВЕНЪ . БАГТЬ . БОБАГТНЫН .

В : ВАКА . ВАЩА . ВАЧЕСТВО .
 ВОКОНІЕ .

Г : ГАДЪ . ГАДСТВО . ГАРЬ . ГАНЪ .
 ГПЖА .

Д : ДХЪ . ДХОВНЫН . ДБАДЪ . ДВЦА .
 ДВТВО . ДША . ДНЬ .

Б: БѢСТВО . БѢЛАЕ . БѢЛІСТЬ .
 БІСІРЬ . БІСІРСТВО .

І: ІНА . ІНАСКІН . ІНСЬ . ІЕРЛИМЬ .

К: КРТЬ . КРЩЕНІЕ . КРТЬ .

Л: ЛЮБОМРЬ . ЛЮСКІН .

М: МРЬ . МРОСТЬ . МАТЬ . МЛОДІЕ .
 МАТЫНА . МАТВА . МТН . МРІА .
 МЧНКЬ . МЦЬ . МАНЕЦЬ .

Н: НКО . НКНЫН . НШЬ . ННЬ .

О: ОЦЬ . ОЧЬ . ОЧЕСТВЬ . ОУСКЬ .

П: ПРЕЛЛОСТЬ . ПРТЬ . ПОТОЛЬ .
 ПРЕПЕНЬ . ПРВНЬ . ПРСКЬ . ПРТЕЧА .
 ПРНЦ .

Р: РЖТВО . РЖТВЕНЬ .

С: СТЬ . ШЕННИКЬ . СЛІЦЕ . СРЦЕ .
 СТТЬ . СМРТЬ . СЛБА . СГЛЬ .

Т: Трѣца . трѣченъ . трѣтъ . трѣтое .

Оу: Оучтль . оучникъ . оучицы .
оучическъ .

Х: Хрѣтовъ . Хрѣтовъ . Хрѣтлиннъ .

Ц: Црѣ . црѣца . црѣковъ . црѣтво .
црѣкин .

Ч: Члкъ . члчъ . члчкн . чтъ .
чтенъ . чтныи .

Учело црѣковное .

А . Б . Г . Д . Е . С . З . Н . А .

І . АІ . БІ . ГІ . ДІ . ЕІ . СІ . ЗІ . НІ .

ѦІ . К . Л . М . Н . Ѧ . О . П . Ч .

Ѧ . С . Т . У . Ф . Х . Ѧ . Ѧ . Ц .

А Б Г Д Е С З Н А І

По семѣ же и прѣчлаа разумѣваніи .

ИМЕНА ПРОСВІДІАМЪ.

ОХІА	ИСО	ВАРІА
КАМОРА		БРАТКАМ
ЗВАТЦО		ТИТЛА
ВЛОБОТИТЛА		АПОСТРОФЪ
КАБЫКА		ЕРОКЪ
ЗАПАТАМ		АБОТОЧІЕ :
ТОУКА		БОПРОСИТЕЛНАМ ;
ОУДНБИТЕЛНАМ !		
ВЛУБИТЕЛНАМ ()		

МОЛИТВА КО БГЪ.

Молю тѣ црѣ Гдн мой Бже,
 даждь ми въ нбномъ твоёмъ полн доже.
Ты бо творецъ мой к текъ прикѣглю.
 ко твои рѣцѣ менѣ предаваю.

Ко Бцѣ.

Дѣво Маріе менѣ въ блгодѣти,
 прошѣ тѣ прѣснмъ изболь сохранѣти.

Аггъ.

Аггъле стѣи прѣсный мой хранитель,
 къ любви Бжїей ездн мѣ оучитель.

СТІХИ ОУЧИТЕЛЬНЫ.

⊕ РАЗУМЪ.

КТО САМАГО СЯ ВОХОЩЕТЪ ПОЗНАТИ,
ТОЙ ДА ПОТЩИТСЯ РАЗУМА ИСКАТИ.

⊕ БЛАГОДАРЕНІИ.

СКОРѢ КТО ѿ СНА ВОСТАВЪ БГА СЛАВИТЬ,
ДШЪ И ТѢЛО ТОЙ ВЪ ЖИЗНИ СЕИ ЗАРАБИТЬ.

⊕ МІТВѢ.

⊙ ТРОЧА БЛАГО ИЗЪ МЛАДА ОУЧИСЯ,
ВО ВСАКОМЪ ДѢЛѢ ГОСПОДЪ МОЛИСЯ.

⊕ ДѢЛАНІИ ПРИНОМЪ.

ГОДСТВУЕТЪ ЮНЫМЪ ВСЕГДА ВЪ ДѢЛѢ БЫТИ,
НА СТАРОСТИ ИМЪТЪ ВЪ ПОКОНЪ ТѢ ЖИТИ.

⊙ прѣздногѣи.

Прѣздногѣи ѿ старѣи людѣи побреждѣетъ,
младымъ же паче на брѣдъ тѣ быбѣетъ.

⊙ ѿстѣи.

Въ пнтѣи юный ѿнюдъ не мѡжѣи ѡ,
но ѿ ѿстѣи въ мѣрѣ пришециѣи ѡ.

⊙ пнтѣи.

Много пнтѣи оумѣ помрачѣетъ,
ѿ человекѣи въ ничтѡ ѡбращѣетъ.

⊙ правѣ.

Чѣдо ѿзкѣтка во всемъ тѣи стрѣи ѡ,
благопрѣи ѿ правды держѣи ѡ.

⊙ мѡдрѣи.

Сынъ глѡпомѣ не помѡщъ когѣтѣи,
ѣще не кѡпитъ мѡдрѣи ѿрѣдѣи.

Ⲑ ПРАЗДНОСЛѢІИ.

ИЗМНОГНУХЪ СЛОВЕСЪ ГРѢХЪ НЕ ОУСЪЖИШИ,
И ВЪ ПОСМѢХЪ СЕКЕ ВЪЛКОМЪ ИВНШИ.

Ⲑ ГРАМОСЛѢІИ.

БЕЗЧЕТНО СЛОВО ГРАМЪ ВГѢМЪ СОТВОРАЕТЪ,
ТОГѠ СТРЕЩИСА ЮНЫМЪ ПОДОБАЕТЪ.

Ⲑ ГРѢХЪ.

ВСЯКЪ НЕ ДЕРЖИСА ГРѢХОВНЫМЪ ВѢТИ,
ВЮДЪ БѢДЕШИ БЕЗЪ СТЫДА СЕДѢТИ.

Ⲑ ЛѢТЪ.

И ВЪ СМѢХЪ НЕ ЛГІТЕ СЪ ЮНЫМЪ ДѢТИ,
НЕ БѢДЕТЕ ВЪ ТОМЪ ВЪ СТАРОСТЪ БѢДЪ
ИМѢТИ.

ВЪ ЮНОСТИ ЛГІТИ СЪЛѠ НЕПОТРЕКНО,
И ВЪ СТАРОСТИ БО ТО КАЖДОМЪ ВРЕДНО.

Ⲑ прилети:

А ѣти, вѣличныи красота себѣ не прелщайте,
но смѣръ, ездѣ, мѣкѣ, цѣтѣ, при
помышляйте.

Ⲑ нечистотѣ:

Ѣ лѣа нечистотѣ кажда челоѣка,
ѡемлетъ силѣ и лѣтъ егѡ вѣка.

Ⲑ добродѣтели:

А ще кто славы драгои не оутратитъ,
всюдѣ емѣ та чѣстїю заплачѣтъ.

Ⲑ радости:

Ю ноше, любовь твою имѣи кѣ бгѣ,
вѣзмиши радость заѣ и вѣнѣ многѣ,

Ⲑ кривоутѣ тѣла:

А ще ли комѣ не длетъ лѣпотыи природа,

ТОИ ДА НЕПОЛНИТЬ СМЫСЛО ГДЪ ВЪ ТОИ
НЕВОБОДА.

Оубѣщаніе каждаму лицу.

Они и стари семѣ вси внемлите,
въ Бжїю любовь, оумъ, срце прострите.

Въ Венецій , въ Типографїи Славено-
Греческой благочестивой Димитрїа
Теодосїева 1772.

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

97

98

99

100

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

97

98

99

100

OpCARD 201

© SUB GÖTTINGEN/GDZ

Прилог бр. 3:

Стихи учителни према венецијанском издању *Началног ученија* из 1772. године

дѣ

МОЛИТВА КО БГЪ.

Молю та црѣ Гдѣ мой Бже,
даждь ми ѣ нѣномъ твоѣмъ полн лѣже.
Ты бо творецъ мой к тебѣ приобѣгаю,
во твоѣ рѣцѣ мене предаваю.

Ко Бѣѣ.

Дѣо Маріе мене въ блгодати,
прошѣ та присно ѣзволь сохрани.

Аггас.

Аггасе стѣи присныи мой хранитель,
къ любви Бжеѣи бѣди ми оучитель.

бѣ

СТІХИ ОУЧИТЕЛНИ.

Ѡ рѣзвѣ.

Кто самаго са восхощетъ познати,
тои да потщитса рѣзвѣ искати.

Ѡ блгодареніи.

Скоро кто ѡ сна воставъ Бга славитъ,
дшѣ ѣ тѣло тои ѣ жизни сеи здравитъ.

Ѡ мѣтвѣ.

Отроча благо ѣз млада оучиса,
во всѣкомъ дѣлѣ господѣ молиса.

Ѡ дѣлании присноу.

Годстветъ юнымъ всегда ѣ дѣлѣ быти,
на старость ѣмѣтъ ѣ покѣн тѣ жити.

бѣ

Ѡ праздности.

Праздность ѣ старѣ людѣи повреждаетъ,
младымъ же пѣче на вредъ та вывадетъ.

Ѡ ѣстїи.

Въ питїи юныи ѡнюдъ не мѣжайса,
но ѣ ѣстїа въ мѣрѣ приовщайса.

Ѡ питїи.

Много питїе оумы помрачаетъ,
ѣ челоуѣки въ нитѣ ѡбращаетъ.

Ѡ нрѣвѣ.

Чѣдо ѣзбытка во всемъ ты стрегиса,
благонрѣвїа ѣ правды держиса.

Ѡ мѣдрости.

Сынѣ глѣпомѣ не помощь богатства,
ѣще не кѣпитъ мѣдрости ѣзрѣдства.

ДІ	ЕІ
Ⲙ празднослѡвїи.	Ⲙ прѣлестн.
Нѣ многихъ словесъ грѣхъ не оубѣжиши, и ѣ посмѣхъ себѣ всакоуѣ гвниши.	Дѣти, ѣ личныѣ красотаѣ себѣ не прелцайте, но смѣрть, сѣдъ, мѡкв, црѣство, прѣно помышлайте.
Ⲙ срамслѡвїи.	Ⲙ нечистотѣ.
Безчестно слѡво срамъ всѣмъ сотвораетъ, тогѡ стрещиса юнымъ подобаетъ.	Слава нечистотѣ ¹ кажда челоуѣка, ѡемлетъ силъ и лѣтъ ѣгѡ вѣка.
Ⲙ грѣсѣ.	Ⲙ добродѣтеи.
Всакъ не держиса грѣхѡвныѣ вѣти, всюдъ вѣдешн безъ стыда сѣдѣти.	Аще кто славы драгой не оутратитъ, всюдъ ѣмѣ та чѣстїю заплаитъ.
Ⲙ лжѣ.	Ⲙ радостн.
И въ смѣхъ не гите ѡ юныѣ дѣти, не вѣдете въ томъ въ старость вѣдъ имѣти.	Юноше, любовь твою имѣй къ Бгѣ, возмешн радость здѣ и ѣ нѣѣ много.
Въ юности агати зѣлѡ непотребно, и ѣ старости бо то каждоуѣ вредно.	Ⲙ красотѣ тѣла.
	Аще ли комуѣ не дасть ² лѣпоты природа,

ЅІ

тои да исполнитъ смыслѡ гдѣ въ тои
несвобода.

Ⲙ оубѣщанїе всакоуѣ лицѣ.

Юни и старн семѣ вси внемлите,
въ Бжїю любовь, оумъ, срѣце прострите.

Въ Венеціи, въ Типографїи Славено-
Греческой благочестїи Димитрїа
Θεοδοσїева 1772.

¹ У издању из 1761. године: нечїстость.

² У издању из 1761. године: дѣсть.

Opera Slavica Coloniensia

Herausgegeben von Daniel Bunčić und Jörg Schulte
Slavisches Institut der Universität zu Köln
ISSN 2748-6060

<https://slavistik.phil-fak.uni-koeln.de/osc>

https://kups.ub.uni-koeln.de/view/series/Opera_Slavica_Coloniensia/

Band 1	2015	Anja Dillmann
„Wyślę ci maila“: Zur Belebtheitskategorie im Polnischen
Band 2	2015	Marharyta Schödder
Der Akzent von Germanismen im Russischen
Band 3	2015	Simone Maffezzoni
Das Rom der Dekabristen
Band 4	2016	Iana Elger
Zur Stellung von Präfixen im russischen Wortbildungssystem
Band 5	2017	Maxim Istomin
Von der Muse geküsst: Michelina in Brodskijs Werken und Leben
Band 6	2017	Anastasia Romanuk
Die Entwicklung der nominalen Distanzanrede im Russischen:
Rückgang der Verwendung des Vor- und Vatersnamens
und Vordringen des Vornamens?
Band 7	2013	Anastasia Smirnova
Der Genitiv der Negation im Russischen
Band 8	2016	Tanja Keller
Wege der russischen Cicero-Rezeption
Band 9	2017	Sabina Stacenko
„Contes des fées“ und „Contes du feu [...]“:
Das Genre des Märchens und A. S. Puškins „Povesti pokojnogo Ivana
Petroviča Belkina“
Band 10	2018	Michael Beckers
Titus Petronius und die slavischen Dichter
Band 11	2019	Giada Hitthaler
P. A. Stolypin and the renaissance of rhetoric
Band 12	2019	Petar Pejović
Kyrillisches und lateinisches Alphabet
in serbischsprachigen Linguistic Landscapes
Band 13	2019	Tamara Tanasijević
M. Ju. Lermontov and the science of passions
Band 14	2020	Jelena Apostolović
Srpska satirična uspavanka u kontekstu evropske književnosti
Band 15	2020	Michael Beckers
Die verlorenen Melodien slavischer romantischer Lyrik

- Band 16 2020 Isolde Ruhdorfer
Akzent beim Schreiben?
Untersuchung zum deutschen Schriftakzent in der russischen Kyrillica
- Band 17 2020 Željana Vukanac
The history of the rondeau between East and West
- Band 18 2021 Ivana Dimitrijević
Von der Chovevet Tsion zur Chalutsa:
Eine kulturgeschichtliche Studie (1897–1931)
- Band 19 2021 Joana Puci
Die ersten serbischen und griechischen Zeitschriften:
Kulturelle und sprachliche Zusammenhänge der Aufklärung
- Band 20 2021 Antonia Shevchenko
Die vorwärtsgerichtete Diskursfunktion der
Genitiv-Akkusativ-Opposition bei Verneinung im Russischen
- Band 21 2014 Julia Bensch
Korrosion des Russischen bei MigrantInnen in Deutschland
- Band 22 2016 Lilit Kazaryan
Sentimentalismus auf Russisch und Französisch:
Leben und Werk der Fürstin Zinaida Volkonskaja
- Band 23 2017 Paul Compensis
Definiteness in Molise Slavic
- Band 24 2022 Silvia Gorny
Phonetische und graphemische Entwicklungstendenzen
bei polnischen Vornamen
- Band 25 2022 Temenuga Trampnau
Zur Frage einer funktionalen Differenzierung
der drei glagolitischen i-Buchstaben
- Band 26 2023 Сандра Трифковић
Геновева од Брабанта у хрватској, српској и бугарској
књижевности
- Band 27 2023 Johanna Wittmack
Realisierung von verbalen Enklitika innerhalb der Subjekts-NP
des Serbischen
- Band 28 2023 Стефан Здравинац
Описмењавање *Логосом*: Приручници и уџбеници за основно
образовање у Карловачкој митрополији пре терезијанске реформе
школства